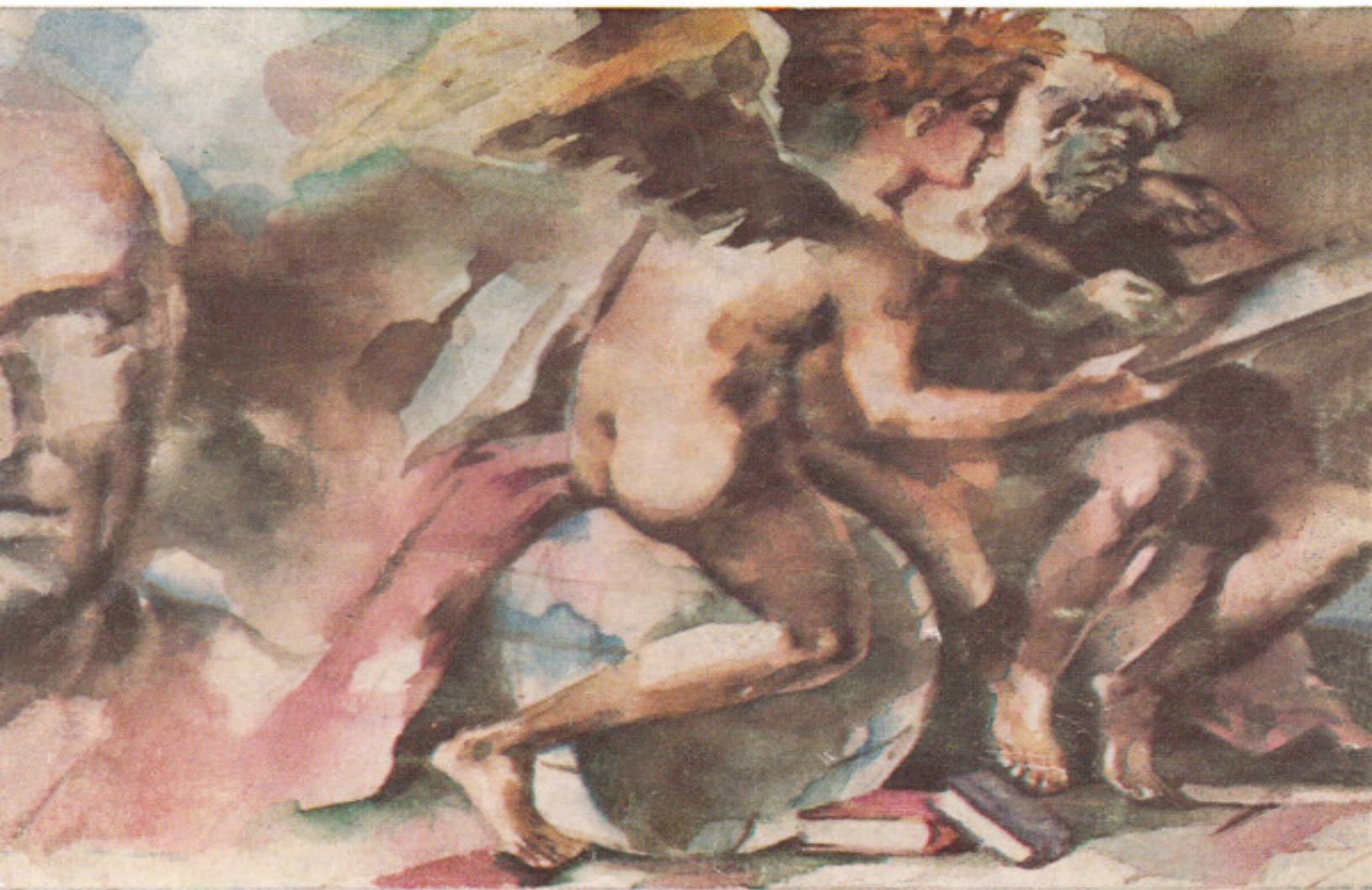


ЦИЦЕРОН



ЕТИЧЕСКИ ТРАКТАТИ

ЦИЦЕРОН ЕТИЧЕСКИ ТРАКТАТИ

Превод: Анна Николова

chitanka.info

АННА НИКОЛОВА

ЗА ПОСТИЖИМОСТТА НА ВИСОКОНРАВСТВЕНОТО

„Отхвърлих цялата си грижа за държавните дела, мисълта за изказваните в сената мнения, обмислянето на съдебните дела. И така, сега животът ми е такъв: сутрин поздравявам у дома и много честни, макар и печални хора, и днешните радостни победители: които наистина се отнасят към мен твърде услужливо и любезно. Щом се свършат сутрешните поздравления, се предавам всецяло на науката — чета или пиша.“ Така през 46 г. пр.н.е., три години след установяване на диктатурата на Цезар, говори в писмото до своя приятел Луций Папирий Пет шестдесетгодишният Марк Тулий Цицерон, който след десетки години бляскава кариера навън, на общественото поприще и на форума, насочва интелектуалната си енергия към създаване на съчинения по реторика и най-вече по философия. Впрочем Цезаровата еднолична власт, ограничила личната инициатива за обществени прояви на свободния гражданин, е обективната принуда, отклонила Цицерон от ораторска към писателска дейност. А вътрешният подтик е, без съмнение, дълбоката му привързаност към философията, която той е чувствал още от най-ранна младост. Подхранвана от трупани през четири десетилетия познания и зряла от житейски опит, тази духовна склонност създава за невероятно кратко време, за три-четири години в края на Цицероновия живот, по-голямата част от неговото философско наследство. Без да има значимост в смисъл на оригиналност на концепциите, то е изключително важно в културно-исторически и литературен план, тъй като създава пътищата за проникването и приемането на елинската духовност от римското съзнание.

Серията, започнала със създаването на „За държавата“ (54 г. пр.н.е.), и „За законите“ (52 г. пр.н.е.), трактати по философия на обществената уредба и на правото, прекъсва за шест години —

времето на Цицероновото управление на провинция Киликия и началото на Цезаровата диктатура, за да бъде продължена след 46 г. с изключителна бързина и интензивност. Началото на това продължение бележи недостигналият до нас трактат „Хортензий, или за философията“, една подкана към изучаване на философията, на която, по думите на самия Цицерон, „едва ли може да се изкаже похвала по достойнство за това, че ако човек ѝ се подчини, може да прекара без притеснения всеки период от живота си“. Смъртта на любимата дъщеря Тулия през 45 г. пр.н.е., страшна загуба за Марк Тулий, го подтиква още повече да търси в духовните занимания лек и утеха за житейските рани, и собствени, и чужди. За почти само две години, 45 и 44, са създадени „За утешението“, за съжаление незапазено до наши дни, „Академика“ — изложение на идеите на Новата Академия, чийто последовател е по собствена преценка Цицерон, „За границите на доброто и злото“ — върху основните понятия на нравствеността, великолепните „Тускулански беседи“ — за постигане на щастие и висока нравственост, „За съдбата“ — за съотношението между съдба и свободна воля, „Стоически парадокси“ и „Тимей“, следващ едноименния Платонов диалог, познатият ни само по фрагменти трактат „За славата“, „За задълженията“ — върху приложението на моралните принципи в живота, трактатите по философия на религията „За природата на боговете“ и „За предсказването“. Във втората половина на 44 г. пр.н.е. са написани и най-малките по обем творби от този период — етическите трактати за старостта и за приятелството, посветени на най-близкия приятел на Цицерон, Тит Помпоний Атик, който, също както и ораторът, е на прага на старостта. Дълбоката привързаност между двамата приятели доказват най-добре шестнадесетте книги с писма на Марк Тулий до Атик. Този даровит, изтънчен и високообразован мъж (109–32 г. пр.н.е.), владеец гръцки до съвършенството на истински атинянин, по нрав човеколюбив, благ и правдив, не се е оставил да го подхвърлят бурите на политическия живот, както се изразява историкът Корнелий Непот. Той е предпочел да увеличи с разумни сделки наследството, оставено от баща му, и да се занимава с литературна дейност, създавайки исторически съчинения за бележити римски родове и магистрати, и с книгоиздаване, главно на Цицероновите съчинения. Атик е финансовата и морална опора на

Марк Тулий във всички негови бедни, един приятел, който не отстъпва по достойнствата си на образците от митове и легенди.

И двете творби имат двойно наименование — нещо традиционно за античния философски диалог; в него името на една личност с всички нейни качества на виден римлянин от миналото функционира като знак-носител на максимум реализация на човешката природа било в посока „достойна старост“, било в посока „истинско приятелство“. Така е въведен Марк Порции Катон, тъй като „в онези времена“, говори Цицерон, не е имало „друг по-стар, нито друг по-умен“, а Лелий — „човек мъдър и прославен като изключителен приятел, ще говори за приятелството“.

Диалозите се възприемат като части на едно цяло и поради почти общия персонаж — кръг от видни римски държавни дейци от първата половина на II в. пр.н.е., Цицерон се насочва към тях не само за да избегне включването на живи участници в разговора: авторът подчертано търси връщане към златното време на римската република, към годините около окончателното ликвидиране на Картаген в III пуническа война, годините, когато Рим е все още стяган от страха пред силния съперник и не се е поддал на покваряващото въздействие на собствената си мощ, когато „съдбата още не е започнала да свирепее и всичко да обърква“, както казва Салустий. И това златно време, което реалистичното римско съзнание търси не в мита, а в собствената си история, Цицерон подтекстово противопоставя на своето собствено, желязно и кърваво време.

В първия от двата диалога, „За старостта“, който по време на написване предхожда „За приятелството“ с няколко месеца, а по фиктивно време на действие — с 21 години, централен образ е осемдесет и четири годишният Марк Порции Катон Цензорът. Роденият през 234 г. пр.н.е. (починал през 149 г. пр.н.е.) виден плебей от латинския град Тускул е притежавал по думите на Тит Ливий толкова силен характер и дух, че от какъвто и род да е произхождал, е щял да се издигне. Той е много надарен военен — както доказват делата му било като обикновен воин на млади години в Италия и Гърция, било като пълководец в Испания. Той е изключителен държавен деец — плебейски едил в 199 г., консул през 195 г., непреклонно строг цензор в 184 г., водеща фигура в римската политика в течение на цели четиридесет години чак до смъртта си. Той е и

високонадарен оратор, чиято язвителна реч е винаги готова да атакува фронтално всяко отклонение от нравствените и обществените норми на предците. Той е първият значителен римски историк, чието обемисто съчинение „Начала“ е обхващало историята на Рим от възникването му до 150 г. пр.н.е., както и историите на други италиански градове. Той е отличен земеделец, автор на запазено до нас съчинение на тази тема и прегрижлив баща, написал за големия си син един вид енциклопедичен сборник по различни дисциплини. И най-важното: този човек е прилагал на първо място към себе си всички изисквания на строгия максимализъм, с който мерел съвременниците си. Това поведение на неподкупна честност, на пестеливост, на старинна нравственост, враждебна на пренесените отвън, преди всичко от Гърция, морални принципи, се съчетава у него с начетеност и, особено на стари години, с интерес и познания по гръцка литература. Тъй Катон дава на Марк Тулий търсеното съчетание на нравствена добродетелност от староримски тип с образованост, включваща постиженията на елинския дух. Мекотата, долавяща се в Цицероновия Катон, едва ли е била действителна черта на този суров, доколкото може да се съди по други източници, старец. Но тя прави естествен, и приятен контакта на този литературен персонаж с другите двама участници в беседата — Сципион и Лелий, млади мъже в разцвета на живота си, между 35-те и 40-те си години.

По-младият от двамата, Публий Корнелий Сципион Емилиан (роден 185 г. пр.н.е.), е роден син на Емилий Павел, победителят на последния македонски цар Персей, и осиновен внук на прочутия Сципион Африкански Стари, разгромил Ханибал при Зама. В 150 г. пр.н.е., когато според Цицерон протича беседата с Катон, на младия даровит обществен деец и военачалник, над когото тегнат задълженията към кръв и към име, предстоят върховете на кариерата: най-напред консулства през 147 и 146 г., когато той окончателно ликвидира Картаген в III пуническа война — и така изпълнява пожеланието на Цицероновия Катон; след това победа над испанския град Нуманция в 133 г. Не по-малко значение от военните подвизи на Сципион Емилиан има за историята на Рим неговото усилие да издигне културата чрез свързване с елинската култура и философия. Около него се събират много видни гръцки интелектуалци и римски обществени дейци с литературни и философски интереси, към т.нар.

Сципионов кръг принадлежат историкът Полибий, философът Панеций, поетът-комедиограф Теренций и създателят на сатирата Гай Луцилий. Стоицизмът, хармониращ най-добре с римските идеали за ролята на добродетелта в живота, е тази философска система, към която клонят повечето от участниците в този кръг. Между тях е и най-близкият приятел на Сципион, малко по-възрастният от него Гай Лелий (роден в 188 или 186 г. пр.н.е.). Талантливият военен и общественик (плебейски трибун в 154 г., консул в 140 г.) изпъква с културата и вещината си като оратор и писател. Но най-голямо възхищение у съвременниците будел неговият характер — непреклонно пряк, изключително уравновесен, приветлив и съчетан с духовитост; неподвластен на страсти, той, също както Сократ, умее да владее чувствата си дотолкова, че никаква изненада на променливата съдба не можела да го накара да промени израза на лицето си; и този характер му донася прозвището Мъдрия.

Именно Лелий е живата връзка между „За старостта“ и „За приятелството“, беседа, която се състои в 129 година, много скоро след смъртта на Сципион Емилиан, намерен починал (или според някои слухове убит) в дома му. Слушателите тук са, както и в първия диалог, измежду младото поколение — зетьовете на Лелий. Единият от тях, Квинт Муций Сцевола (роден около 157 г. пр.н.е.), е потомък на виден род юристи, сам забележителен познавач на римското право, консул през 117 г., претор в 121 г. Високите интелектуални качества и разумността в политическите преценки му създават голямо влияние в обществения и частния живот. Другият, Гай Фаний, мъж със строг нрав, високообразован и изтъкнат военен, изглежда, няма големи успехи на политическото поприще, но се отличава като историк със съчинение, високо ценено от Салустий през следния, I в. пр.н.е.

Тези величави фигури Цицерон предпочита пред митични говорители. Защото един мит-образец, при цялата му дълбочина на идеи и представи, е недосегаем за човешката памет: и затова го обкръжава хладината на непостижимостта от човека с неговите човешки слабости: един мит, както намеква сам авторът, не е достатъчно убедителен като авторитет за един римлянин. А една историческа личност-образец, при цялата ѝ ограниченост във времето, е реално доказателство за възможността да се осъществи хармония между човешката природа и нравствените принципи.

Но великолепните качества, чиито носители са беседващите, сякаш да звучат като единични гласове, изолирано и неубедително, без дълбочината на историческата перспектива, която присъства в диалозите. Именно тя закрепва стойността на тези качества като закономерно следствие от римския характер, проявил през три и половина века своите добродетели чрез изтъкнатите си мъже: освободителят на Рим от царската тирания Луций Брут, убит за свободата на родината; Цинцинат, който в 458 г. е бил повикан от нивата, за да поеме диктаторската власт; двамата Деции, пришпорили конете си напред към доброволна смърт — бащата във войната с латините през 430 г., синът в битката със самнитите и галите в 295 г.; Апий Клавдий Цек, който въпреки старостта и слепотата си е успял да отклони сената от сключване на неизгоден мир с епирския цар Пир през 279 г.; Марк Атилий, отправил се на смъртно наказание само и само за да удържи честната дума, дадена на картагенския враг през I пуническа война; героите на II пуническа война — двамата Сципионовци, готови с телата си да попречат на врага, Квинт Фабий Максим, спасил Рим благодарение на тактиката на изчакване, накарала мнозина да го охулят, Марк Марцел, комуто дори Ханибал не отказал почетно погребение.

Всяко от тези древни авторитетни имена доказва постижимостта на високонравственото от човека. Сякаш именно в това намаляване на дистанцията между идеал и реално битие, в „очовечаването“ на добродетелта се крие голямата привлекателност на двете Цицеронове беседи за читателя, търсец във философията опора и утеха. Действително на тях им липсва субтилната интелектуалност, отличаваща както всички Платонове диалози, така и неговия „Лизис“, посветен на приятелството. Но целта на Цицерон, а и на философските търсения на римлянина, е не достигане до дефиниции, задоволяващи тънкия, дълбаещ в тайните на природния космос интелект, а достигане на практически морални принципи, приложими в живота, принципи, които да превърнат философията в учителка и лечителка на човека.

Твърде е възможно тази насока да е новостта и най-голямата отлика между Цицероновите съчинения и използваните от него гръцки извори, които могат да се предполагат като първоизточници и следи от които могат да се открият: Ксенофоновите „Киропедия“ („Възпитанието на Кир Стари“) и „Ойкономикос“ („Беседа за

стопанисването на дома“), Платоновият „Федон“ и вероятно диалогът „Титон“ на кеосеца Аристон като източници на „За старостта“; а като основа на „За приятелството“ — едноименният незапазен до наши дни диалог на Теофраст, „Спомени за Сократ“ („Меморабилиа“) на Ксенофонт и може би „Теетет“ на Платон. Пряка връзка с идеите на Аристотеловата „Никомахова етика“ трудно може да се установи; но затова пък сам Цицерон настойчиво подчертава, че целият стил на диалога му следва не формата, приета у Платон — с къси отривисти въпроси и отговори, а Аристотеловата — с дълги партии на участниците. Текстовете действително спазват този принцип. Тук-там, обикновено в началото на абзац, анонимен противник възразява с къса фраза по маниер, който ще добие зряла форма в Сенековата философска проза през следния, „сребърен“ век на римската литература (I в. от н.е.).

Семплата, в главни линии триделна композиционна схема на двата диалога е най-вероятно дело на самия Цицерон. И двата започват в кратко обръщение към Атик („За старостта“, I, 1-I, 3, „За приятелството“, I, 1-5), последвано от въвеждащ разговор на участниците („За старостта“, II, 4-III, 9. и „За приятелството“, II, 6-IV, 13), и отгук докрая на всеки е разположена главната тема, изградена като отхвърляне на неправилните мнения и потвърждаване на правилните схващания, необвързани строго било с академически, било със стоически принципи. Равномерно и спокойно тече словото, без да се разлива в патетиката, позната от Цицероновата ораторска реч, нито да спада до драстичността на ежедневната реч, допусната в писмата му. В умерено сентенциозния стил е приглушена метафориката, избегнати са динамичните отскоци с ярка глаголност, преходите между частите са меки, ненапрегнатият прозаичен ритъм сякаш подсказва достолепието на персонажа. И тази изтънчена артистичност, съчетана с нравствените проблеми, на които са посветени диалозите, и с усещането, че авторът присъства не като дистанциран моралист, а като съпричастен, като съпреживяващ, води до почувстването на творбите като един вид антични есета.

От античността до днес те са едни от най-популярните Цицероновы произведения, подтикнали не един автор към вариации на същите теми. Най-известната сред тях е без съмнение познатото на българските читатели есе на Мишел дьо Монтен „За приятелството“

(„Опити“, т. I, есе XXVIII), посветено на най-близкия му приятел Етиен дьо Боеси. Но въпреки цялата привлекателност на творбата, която е с цели 16 столетия по-млада от Цицероновата, все пак сякаш древната оставя по-голямо впечатление. И немалък дял за това предимство има внушението на древния автор, че една достойна старост като Катоновата може да бъде критерий, и то непреходен, за един правилно преживян живот, а едно истинско приятелство, като приятелството между Лелий и Сципион, може да бъде критерий, също непреходен, за човечност, нравствености мъдрост.

Анна Б. Николова

ЗА СТАРОСТТА

I. 1

*„Ако ли, Тите, помогна и грижата твоя
отмахна, дето сега те гори и те мъчи, в
сърцето ти впитва, как ще ме възнагодиш^[1]?“*

Действително, Атик, позволено ми е да се обърна към тебе със същите думи, с които се обръща към Фламинин оня

*„мъж, немного богат, но доверие пълно
заслужил^[2]“,*

макар и да зная съвсем сигурно, че за разлика от Фламинин тебе не

*„мъчат те, Тите, тревоги такива и денем, и
нощем“^[3].*

Понеже познавам уравновесеността и спокойствието на духа ти и разбирам, че от Атина ти си получил не само името си, но и своята образованост и разумност. И все пак подозирам, че и на тебе създават твърде силни тревоги^[4] същите неща, които тревожат и мен; но утехата за тях е задача много по-сериозна и съм длъжен да я отложам за други времена. А засега ми се стори подходящо да ти посветя едно свое произведение за старостта. **2** Понеже искам и на тебе, и на мен самия да ни полекне това общо за нас бреме — вече притискащата ни или поне със сигурност приближаваща старост^[5]. Впрочем за тебе съм уверен, че и я понасяш, и ще я понасяш тъй спокойно и мъдро, както и

всичко останало. Въпреки това, когато ме обхвана желание да пиша за тази възраст, дойде ми наум, че точно ти си достоен за този дар, който да е от полза и за двама ни. Колкото до мен, създаването на тази книга ми бе така приятно, че не само прогони всички затруднения на старостта, но я направи дори лека и привлекателна. Тъй че едва ли може да се изкаже похвала по достойнство на философията за това, че ако човек ѝ се подчини, може да прекара без притеснения всеки период от живота си. ³ Но по тези въпроси^[6] и много сме говорили, и често ще говорим. А тази книга за старостта посветих на теб. Целия разговор предоставям не на Титон, както е направил Аристон Кеосецът^[7] (понеже един мит не е достатъчно убедителен), а на Марк Катон Стари, та думите да имат по-голяма авторитетност. Представям, че при него са Лелий и Сципион, които изказват възхищението си от лекотата, с която той понася старостта, а Катон на свой ред им отговаря. И ако ти се стори, че в беседата той показва по-голяма образност, отколкото обикновено личи в самите му книги, отдай го на гръцката литература, с която, както се знае, той се занимавал необикновено ревностно на стари години. Но защо да говоря повече? Ето, думите на самия Катон ще разкрият всички мои мисли за старостта.

II, 4 Сципион: Често сме се възхищавали заедно с Лелий както от твоята върховна и във всичко съвършена мъдрост, така най-вече от това, че никога не съм почувствал да ти тежи старостта, а за повечето възрастни хора тя е толкова омразна, че, според техните думи, им е бремене, по-тежко от Етна^[8].

Катон: Според мен вие, Лелий и Сципионе, се възхищавате на нещо съвсем не труднопостижимо. За хората, които в самите себе си не носят никаква сила, за да живеят добре и щастливо, всяка възраст е тежка. А за ония, които сами от себе си търсят всички блага, никое неизбежно природно събитие не може да изглежда беда. На първо място сред природните неизбежности е старостта, нея всички желаят да достигнат, достигнат ли я, пак нея винят! Толкова непостоянна и вироглава е човешката глупост! Казват, че старостта се е прокрадвала до тях по-бързо, отколкото си били мислили. Първо на първо кой ги е карал да мислят нещо невярно? Та възможно ли е старостта да се прокрадва до младостта по-бързо, отколкото младостта до детството^[9]? Освен това — възможно ли е старостта на осемстотин години да е по-лека, отколкото старостта на осемдесет? Че един

отминал живот, колкото и да е бил дълъг, с никакво утешение не може да облекчи една неразумна старост. 5 Затова ако сте склонни да се възхищавате на моята мъдрост — добре щеше да бъде, ако тя отговаряше по достойнство на вашето мнение и на моя прякор^[10]! — то същината ѝ е в това, че вървя след най-добрия водач — природата — сякаш след божество и ѝ се подчинявам. Невероятно е тя да е отмерила добре останалите части на живота, а в края му да се е показала небрежна като мързелив пост. Но все пак неизбежно съществува някакъв край, някакво остаряване и клюмване, както става с плодовете на дърветата и житата при пълното им узряване: и това мъдрецът трябва да понася спокойно. Та какво друго представлява съпротивата срещу природата освен война на гигантите с боговете?

6 Лелий: Тъй е, Катоне. Но понеже имаме надеждата — или поне със сигурност желанието да преживеем до старост, би ни доставило голямо удоволствие, — нека те уверя и от името на Сципион — ако много преди настъпването ѝ научим от теб как най-лесно да понесем тежестта на годините.

Катон: Ще направя това, Лелий, особено ако, както казваш, ще доставя удоволствие и на двама ви.

Лелий: Наистина, Катоне, ако това не те затруднява, желанието ни е, сякаш от мястото, дето си стигнал след изминаването на един дълъг път, който предстои и на нас, да го огледаш какъв е.

III, 7 Катон: Ще направя това както мога, Лелий. Защото често съм присъствал на оплаквания на мои връстници (а според една стара поговорка равни с равни най-лесно се сбират)^[11], та чувах от какво се оплакваше Гай Салинатор^[12], от какво Спурий Албин^[13], и двамата бивши консули, почти мои връстници: ту че били лишени от удоволствия, без които според тях животът не е живот, ту че тези, които са ги почитали, сега странели от тях. Според мен те обвиняват не това, което е за обвиняване. Защото ако всичко това се случваше по вина на старостта, то щеше да ми се случи неизбежно и на мен, и на всички останали възрастни хора; а зная, че много от тях, които без притеснение са приемали освобождението от оковите на старостта и които не са били пренебрегвани от своите близки, без жалби са прекарвали старостта си. Вината за всички тези жалби е в нравите, не във възрастта. Хората, които са благоразумни и имат лек и

човеколюбив характер, на стари години прекарват една лека старост, докато грубостта и липсата на човещина са тягостни във всяка възраст.

8 Лелий: Както думаш, тъй е, Катоне, но може би някой ще рече, че на теб старостта ти изглежда по-поносима поради богатството, възможностите и положението, които имаш; а малцина могат да постигнат всичко това.

Катон: Тези неща наистина имат значение, Лелий, но съвсем не всичко зависи от тях. Разказват например, че Темистокъл^[14], спорейки с един жител на остров Серифос, който казал, че бляскавата си известност Темистокъл дължи не на собствената си слава, а на славата на родината си, отговорил: „Кълна се в Херкулес! Нито аз щях да бъда някога известен, ако бях на остров Серифос, нито ти, ако беше атинянин.“ Същото може да се каже за старостта, защото при най-голяма бедност тя не може да е лека дори за мъдреца, а на глупака не може да не тежи дори при най-голямо богатство. 9 Въобще, Сципионе и Лелий, най-подходящото оръжие срещу нея е да се занимаваш с изкуства и науки и да развиваш добродетелите си. Ако си се грижил за тях, след един дълъг и активен живот те дават удивителни плодове не само защото никога, дори и в последния миг на живота, те не изоставят човека (макар и това без съмнение да е изключително важно), но и защото няма нищо по-приятно от съзнанието за един добре преживян живот и споменът за многото добри дела.

IV, 10 На млади години бях привързан към стария Квинт Максим^[15] — този, който ни възвърна Тарент, така сякаш беше мой връстник; приветливост се долавяше в строгостта на този мъж, а и старостта не бе променила характера му. Впрочем почитанието ми към Квинт Максим започна от времето, когато той не беше твърде стар, но все пак на една вече преклонна възраст: понеже е бил за първи път консул една година след моето раждане, през четвъртото му консулство се отправих заедно с него като млад войник към Капуа, а пет години по-късно — за Тарент. Сетне, четири години по-късно, бях избран за квестор и тази длъжност изпълнявах при консулите Тутидан и Цетег^[16], когато Квинт, вече действително на преклонна възраст, говори в поддръжка на закона на Цинций^[17] за даровете и възнагражденията. Макар и без съмнение да беше в напреднали години, Квинт Максим воюваше като един млад човек и сломяваше със

своята издръжливост младежката самонадеяност на Ханибал. За него моят близък приятел Ений^[18] прекрасно е казал:

*„Възстанови ни държавата мъж да отлага умеещ
нейната крепост поставяше той над одумки хорски;
и затова все по-ярко и силно му славата греє^[19]“.*

11 А с каква бдителност, с каква мъдрост възвърна Тарент!

Салинатор^[20], който бе отстъпил от града и бе избягал в крепостта му, в мое присъствие започна да се хвали и рече: „Благодарение на мен, Квинт Фабий, ти превзе отново Тарент“, и Фабий с усмивка му отговори: „Разбира се! Защото ако ти не беше загубил, никога нямаше да го превзема отново.“ И в мирно време бе не по-малко забележителен, отколкото на бойното поле, когато бе консул за втори път, той се противопостави, доколкото можеше, на народния трибун Гай Фламиний^[21], който действаше за всеобща подялба на земите на пицените и галите въпреки волята на сената, докато колегата му Спурий Карвилий^[22] бездействаше и макар да беше авгур, дръзна да каже, че с най-благоприятен знамения се извършват делата в полза на държавата, а с неблагоприятни — онези предложения, които са в нейна вреда. 12 Много прекрасни добродетели познавах в този мъж, но нищо не бе по-достойно за възхищение от начина, по който понесе смъртта на сина си^[23], виден мъж и бивш консул. В ръцете ни е надгробната му реч. Кой философ не остава в сянка, когато я четем? И действително, той бе изключителен сред общество и пред очите на съгражданите си, но още по-прекрасен човек беше в частния си живот и в дома си. Каква реч, какви наставления, каква голяма запознатост с древността, какви познания по авгурското право! Като римлянин, начетеността му беше дори голяма. Помнеше всички войни — не само нашите, но и на други народи. Наслаждавах се на думите му така жадно, сякаш вече предчувствах — както и стана, че след смъртта му няма да има от кого да се уча.

V, 13 Но защо говоря толкова много за Максим? Защото без съмнение виждате, че е богохулно да бъде наричана жалка такава старост. И все пак не всички могат да бъдат Сципионовци и

Максимовци, та да помнят завземането на градове, битки по суша и по море, водените от тях войни, триумфите. Съществува още и спокойна, и тиха старост след мирно, безупречно и изтънчено прекаран живот. Такава, както научаваме, е била старостта на Платон, който е починал на осемдесет и една години, зает с писане, такава е била и старостта на Исократ, който казва, че е написал книгата, озаглавена „Панегирик“ на деветдесет и четири години, а е живял още пет години след това. Неговият учител, леонтинецът Горгий^[24], достигнал възраст на сто и седем години и никога не е прекъсвал своите интереси и занимания. Когато го попитали защо иска да живее толкова дълго, той отговорил: „Няма в какво да обвиня старостта.“ 14 Какъв прекрасен отговор, достоен за един учен човек! Защото глупците приписват на старостта своите пороци и своята вина. Не правеше това този, когото току-що споменах — Ений:

*„Тъй неуморният кон, който често в Олимпия бил е
пръв победител, сега си почива, безсилен от
старост^[25]“.*

Сравнява своята старост със старостта на неуморния кон-победител. За Ений, без съмнение, можете добре да си спомните, понеже осемнадесет години след смъртта му бяха избрани сегашните консули — Тит Фламинин и Маний Ацилий^[26], а той умря преди повторното консулство на Цепион и Филип^[27], когато аз на петдесет и пет години със силен глас и мощни гърди, подкрепях Вокониевия закон^[28]. А Ений на седемдесет години (понеже доживя до тази възраст) така носеше на плещите си старостта и бедността, по общо мнение двата най-тежки товара, сякаш те му правеха удоволствие.

15 И наистина, винаги като премислям защо старостта изглежда нещастие, откривам четири причини: едната, че откъсвала от активна дейност, втората, че намалявала силите на тялото, третата, че лишавала почти от всички удоволствия, четвъртата, че недалеч от нея била смъртта. Ако искате, нека видим колко важна и основателна е всяка една от тях.

VI. „Старостта откъсва човека от активни занимания.“ От кои? Може би от тези, при които са необходими и младост, и сили? А нима няма дейност, която може да се извършва с ум и сърце въпреки слабостта на тялото? Тогава нищо ли не е вършел Квинт Максим, нищо ли не е вършел Луций Павел^[29], твой баща и тъст на прекрасния мой син^[30]? Други стари хора като Фабриций, Курий, Корунканий^[31], когато са защитавали държавата ни с мъдрост и авторитет, нищо ли не са вършели? Старостта на Апий Клавдий^[32] е била съпътствана дори от слепота; 16 и въпреки това, когато мнението на сената започнало да клони към примирие с Пир и към сключване на договор, той не се поколебал да изрече онези думи, които Ений пресъздаде в стихове:

*„Как умовете ви, дете до днес си бяха на място,
се отклониха сега по безумни криви пътеки?“^[33] —*

и още други авторитетни слова; впрочем и стиховете са ви известни, а и речта на самия Апий е дошла до нас. И това изказване в сената той прави на седемдесет години, след второто си консулство, като между двете консулски длъжности са били изтекли десет години, а преди последната той е бил цензор; от това се разбира, че по време на войната с Пир той действително е бил много възрастен и въпреки това тъй са ни разказвали за него бащите ни. 17 Следователно липсват аргументи на хората, които заявяват, че старостта няма дял в управлението; те по нищо не се различават от ония, които биха казали, че при плаването с кораб кормчията нищо не прави; понеже докато едни се изкачват по мачтите, други бързат насам-натам по палубата, трети изтрещват мръсната вода от дъното на кораба, той си седи спокойно на кърмата, държи кормилото и прави това, което правят младите. Но в действителност той е зает с нещо много по-голямо и по-значимо. Велики дела се постигат не благодарение на телесната пъргавина и бързина, а благодарение на разумността, влиянието, преценката — качества, от които старостта обикновено не само че не е лишена, но с които е богата и пребогата. 18 Може би ви се струва, че и аз, войник и трибун, легат и консул, участвал в най-различни войни, стоя без работа сега, когато не воювам. Напротив — препоръчвам на

сената какви войни трябва да води и по какъв начин; отдавна съм обявил война на Картаген, който вече от дълго време ни замисля злото; и няма да престана да се страхувам от него, докато не разбере, че е разрушен. 19 Дано, Сципионе, безсмъртните богове запазят тази победа за теб, та да доведеш докрай недовършеното дело на дядо ти^[34]. Вече стават тридесет и три години от неговата смърт, но спомен за този знаменит мъж ще запазят всички бъдни години. Почина една година преди моето цензорство, девет години след моето консулство, по време на което сам той беше избран повторно за консул. И тъй, нима ако беше доживял до сто години, щеше да е недоволен от старостта си? Наистина щеше да се проявява не с умение да скача, отдалеч да хвърля копия, отблизо да върти меч в ръкопашен бой, но със съвета си, с разума си, с преценката си; а ако старите хора не притежаваха тези качества, нашите предци нямаше да нарекат върховния ни съвет сенат^[35]. 20 Според спартанците изпълняващите най-отговорни магистратски длъжности се наричат дори „старци“^[36], каквито са и в действителност. И още, ако пожелаете да прочетете или чуете историята на други народи, ще разберете, че най-велики държави са били разклащани от млади хора, а от старите са били възстановявани.

„Хей, вий, защо тъй бързо си изпуснахте държавата?“

Такъв въпрос е зададен в една комедия на поета Невий^[37]; в отговора на първо място сред всичко друго се казва следното:

„Ораторчета нови надойдоха, млади глупчовци“.

Явно на младостта е присъщо безразсъдство, на старостта — разумност.

VII, 21. „Но паметта се намалява.“ Възможно е, ако не я упражняваш или ако умът ти е по природа по-бавен. Темистокъл бил научил имената на всичките си съграждани; нима смятате, че на стари

години, поздравявайки Аристид^[38], той го е наричал Лизимах? Колкото до мен, аз не само познавам днешните млади хора, но помня и бащите им, и дори дядовците им, а и когато чета надгробни плочи, не се страхувам от поверието, че ще загубя паметта си. Напротив, точно когато ги чета, си припомням за починалите. А и не съм чул някой старец да е забравил къде е закопал съкровището си; помнят всичко, което ги интересува: деня за явяване в съда, кой им е длъжник на тях самите, те на кого са длъжници. 22 А възрастните юристи, а понтифици, а авгури, а философи? Колко много неща помнят те! Запазват се природните качества у старите хора, стига само у тях докрай да се запази доброто желание и трудолюбието: и то не само у прочутите и прославени мъже, но дори и у обикновените, частни граждани. Софокъл^[39] е писал трагедии до края на живота си. Понеже изглеждало, че заради тези занимания той занемарил имота си, синовете му го извикали на съд, та по причина на оглупяването му да му отнемат властта над имота, забрана, каквато по наш обичай се налага на бащите на семействата, които зле стопанисват имуществото си. Тогава, както разправят, старецът прочел на съдиите току-що написаната от него трагедия „Едип в Колон“, която държал в ръцете си, и попитал дали тези стихове оставят впечатлението, че са от един оглупяващ човек; след прочитането бил оправдан от съдиите. 23 И така, нима той или Омир, или Хезиод, Симонид, Стезихор, или споменатите по-горе Исократ, Горгий, или главите на философските школи — Питагор, Демокрит, Платон или Ксенократ, нима по-късно Зенон, Клеант^[40] или този, когото вие дори видяхте в Рим — стоикът Диоген^[41], са били заставени от старостта да спрат своите занимания? Не са ли се занимавали всички те активно през целия си живот? 24 Но да оставим настрана тези възвисени занимания! Бих могъл да назова римляни от сабинските земи, които живеят на село — съседи и мои близки, без които никога не се извършва някаква важна работа на полето, нито при засяването на храните, нито при събирането, нито при прибирането им. Все пак при този вид дейност това не е толкова чудно, понеже няма толкова стар човек, който да не мисли, че ще може да преживее поне още една година; но тези хора влагат труда си и в неща, от които знаят, че въобще няма да имат облага.

„Сади дърво, полезно за потомството“, —

както казва нашият Стаций^[42] в комедията си „Другари“. 25 И наистина, дори и най-старият земеделец, ако някой го запита за кого сее, без колебание отговаря: „Сея за безсмъртните богове, които пожелаха аз не само да получа всичко това от предците си, но и да го предам на потомците.“

VIII. По-добри са думите на Цецилий за стареца, който гледа в бъдещото поколение, отколкото следните пак негови стихове:

*„Кълна се, старост! Даже и недъгавост
да не донасяш, стига, че в един живот
предълъг виждам куп неща неискани^[43]“.*

А може би и много неща, които иска! Впрочем често дори младостта се натъква на нежелани неща. Но още по-неправилна е следната мисъл на същия Цецилий:

*„Най-жалкото във старостта е според мен
усещането, че досаден станал си^[44]“.*

26 По-скоро приятен, отколкото досаден! Понеже както мъдрите старци се радват на младежите с добри качества и е по-лека старостта на тези от тях, които са почитани и обичани от младежта, така младите хора се радват на съветите на старите, които ги подтикват да развиват добродетелите си; и зная, че аз съм ви не по-малко приятен, отколкото вие на мен. А виждате, че старостта не само не е безсилна и бездейна, но че е дори активна, че вечно замисля и се занимава с някаква дейност, разбира се, такава, каквато е имал всеки в досегашния си живот. Какво да кажа за тези, които дори продължават да учат, както например Солон^[45]? Виждаме го в стиховете си да говори с гордост, че остарява, научавайки всеки ден нещо ново; така направих и аз, като изучих гръцката литература на стари години; сякаш желяейки да утоля

продължителна жажда, я поглъщах така ненаситно, че се запознах и с тези примери, които използвам сега. Имах желанието и да се науча да свиря на цитра, след като чух, че Сократ постъпил така — та нали древните са се учили да свирят на цитра, — но несъмнено усилията си вложих в литературата.

IX, 27 И сега дори не желая да имам силите на един младеж — понеже това е втората точка за недостатъците на старостта, — също както на младини не съм желал да имам силите на един бик или един слон. Редно е човек да използва това, което има в себе си, и каквото и да прави, да го прави според собствените си сили. Та има ли думи, достойни за презрение от думите на Милон от Кротон^[46]? Разправят, че на старини, когато видял на пистата да се упражняват атлети, погледнал ръцете си и плачейки казал: „А тези са вече мъртви.“ Не толкова тези ръце, а ти, глупако, си мъртъв вече, понеже никога не си бил известен заради теб самия, а заради хълбоците и мишците си. Нищо подобно не е казвал Секст Елий^[47], нито Тит Корункан много години преди това, нито наскоро Публий Крас^[48], мъже, които определяха законите за гражданите; които запазиха разума си до последния си дъх. 28 За оратора имам известни страхове да не би на стари години да отпадне, тъй като дейността му зависи не само от таланта, но и от силата на гърдите му. Изобщо дори и през старостта проблясва, не знам как, старата звучност в гласа; нея наистина не съм загубил досега, а виждате на колко съм години. Но все пак на възрастния човек приляга спокойно и ненапрегнато слово и много често стройната, блага реч на един сладкодумен старец сама привлича слуха; а ако сам нямаш сили да произнасяш речи, можеш да научиш на това умение един Сципион и един Лелий. Та има ли нещо по-приятно от една старост, заобиколена от много жадни за знания младежи? 29 Или може би няма да и признаем дори възможността да учи младите, да ги възпитава, да ги подготвя за изпълнение на дълга им? Наистина има ли дело по-прекрасно от това? Според мен щастливци бяха и Гней Сципион, и Публий Сципион^[49], и двамата ти дядовци, Луций Емилий^[50] и Публий Африкански^[51] сред обкръжаващите ги знатни младежи, а и трябва да смятаме щастливци всички учители на благородни науки, дори силите им да са повехнали и отслабнали. Впрочем самата тази липса на сили се дължи по-често на пороците на младостта, отколкото на самата старост, понеже жадната за наслади

необузdana младост предава на старостта едно изтощено тяло. 30 В произведението на Ксенофонт Кир^[52], умирайки в дълбока старост, казва, че ни за миг на стари години не е усетил да е станал по-слаб, отколкото е бил на младини. От детските си години помня, че Метел^[53], който на четвъртата година след второто си консулство бе избран за върховен понтифекс, остана навело на тази жреческа колегия двадесет и две години и в края на живота си бе в толкова добро физическо състояние, че не изпитваше желание да бъде млад. Не е необходимо сам да казвам нищо за себе си, макар че тази слабост е типична за старостта и е простима на хора на наша възраст. X, 31 Не забелязвате ли, че у Омир Нестор^[54] много често се хвали със собствените си добродетели? В действителност пред очите му е минавало вече трето поколение хора и не е трябвало да се страхува, че ще изглежда или твърде високомерен, или твърде бързив, когато сам за себе си говори истината. Наистина, както казва Омир, от устата му речта се леела от мед по-сладка^[55], а за тази сладост не са му били нужни никакви физически (сили. И при все това никъде у Омир онзи славен мъж на Гърция^[56] не пожелал да има десет души, подобни на Аякс, но е пожелал да има десет подобни на Нестор; не се е съмнявал, че ако това е можело да стане, Троя е щяла да бъде погубена бързо. 32 Но се връщам към мен. Карам осемдесет и четвърта година; бих искал да мога да се похваля със същото, с което и Кир, но мога да кажа това: нямам същата сила, която имах било като войник в Пуническата война, било като квестор в същата война, било като консул в Испания или четири години по-късно, когато като военен трибун се сражавах при Термопилите при консула Маний Ацилий Глабрион^[57], но все пак, както вие виждате, старостта не ме е изтощила напълно, не ме е сломила; нито сенатът, нито ораторската трибуна, нито приятелите, нито гостите ми са лишени от моите сили. Впрочем никога не съм бил съгласен с онази стара прославена поговорка, която съветва бързо да остарееш, ако искаш старостта ти да бъде дълга. Лично аз бих предпочел старостта ми да бъде по-кратка, отколкото да остарея, преди да съм достигнал старостта. Затова досега няма човек, с когото да съм отказвал да се срещна от липса на време. 33. Но ще кажат, имаш по-малко сила, отколкото всеки един от нас. Добре, но дори вие нямате силата на центуриона Тит Понций^[58]. Нима заради това той ви

превъзхожда? Ако всеки управлява собствените си сили и се опира на тях толкова, колкото може, сигурно няма да се чувства лишен от сила. Разказват, че Милон минал по стадиона в Олимпия с вол на раменете. И така, кое от двете би желал да получиш — неговите физически сили или умствената сила на Питагор? Най-сетне нека човек използва едно благо, докато то съществува; а след като веднъж вече го няма, нека не го търси отново! Да не би да трябва хората на младини да се връщат пак към детството, на зрели — към младостта? Определен е ходът на живота, един, и при това единствен е пътят на природата и за всяка възраст от живота е предоставено подходящо време, така че и слабостта на детството, и необуздаността на младостта, и строгостта на вече възмъжалия човек, и зрелостта на старостта са в реда на нещата и трябва да се изпитат в рамките на своето време. ³⁴ Не вярвам да не си слушал, Сципионе, какво прави Масиниса^[59], който днес става на деветдесет години и е бил свързан с дядо ти чрез законите на гостоприемството; тръгне ли на път пеша, на кон въобще не се качва, а когато е на кон, не слиза от него; нито дъжд, нито студ не могат да го принудят да си покрие главата; тялото му е изключително жилаво; и така изпълнява всички свои царски задължения и дела. Следователно упражненията и умереността могат да запазят дори на стари години нещо от предишната сила.

XI. Нека старостта не притежава сила — но сила от нея не се и изисква. И по закон, и по традиция нашата възраст е освободена от тези задължения^[60], които не могат да се изпълняват без необходимата сила. И така, не само че сме освободени от принудата да правим нещо, което не можем, но и от принудата да го правим дори дотолкова, доколкото можем.³⁵ Но ще ми кажат, че мнозина старци са толкова безсилни, че не могат да изпълняват никакво служебно или житейско задължение. Но този недостатък всъщност не е свойствен на старостта, а е свързан със здравето на човека. Колко слаб беше синът на Публий Африкански, твоя осиновител, Сципионе, с какво крехко здраве, или по-точно, колко нездрав беше той! Ако това не беше така, още една звезда щеше да грее в нашата държава: понеже у него бащиното величие на духа бе съпътствано и от много по-богати познания. И какво чудно в слабостта, която понякога проявяват старците, ако дори и младите не могат да я избягнат? Човек, Лелий и Сципионе, е длъжен да оказва съпротива на старостта и усърдно да уравновесява

недостатъците ѝ; длъжен е да се бори срещу нея така, както срещу една болест; длъжен е да държи сметка за здравето си, да се упражнява умерено, да употребява толкова храна и напитки, колкото за да възстанови силите си, но не и да ги претоварва. 36 Помощ е необходима не само на тялото, но много повече на ума и духа; защото те също угасват от старостта, ако не ги подхранваш както светилника с дървено масло. И в действителност телата при упражнения натежават от умора, но умът от упражняване става по-гъвкав. Впрочем, когато Цецилий говори за „глупавите старци от комедията“, разбира тези доверчиви, разсеяни, разпуснати старци, но тези недостатъци са свойствени не изобщо на старостта, а на ленивата, бездейна сънлива старост. Както нахалството, както и похотливостта са по-присъщи на младите, отколкото на старите, но все пак не на всички, а на лошите, така тази старческа глупост, наричана обикновено изкуфяване, проявяват не всички старци, а само плиткоумните. 37 И сляп, и стар, Апий управляваше четирима силни синове, пет дъщери, огромен дом, огромна клиентела, понеже духът му бе изопнат като тетива на лък и не се отпускате безсилен пред старостта. Имаше не само авторитет, но и власт над близките си, пред него робите изпитваха страх, свободните — страхопочитание, обичаха го всички. Цъфтяха в онзи дом духът и възпитанието, наслоени от предците. 38 Понеже старостта е уважавана само при условие, че сама се защитава, че запазва своите права, че на никого не е подчинена, че до последния си дъх господства над своите. Одобрявам както младежа, у когото има някое от качествата на старостта, така и стареца, у когото има някое от качествата на младостта; а този, който се стреми към това, може да бъде стар физически, но не и духовно. Сега се занимавам със седма книга на моите „Начала“^[61], събирам всички спомени от древността; точно в този момент дообработвам всички известни речи, които съм произнасял, занимавам се с авгурско, с понтификално и с гръцко гражданско право, занимавам се много дори с гръцка литература и по питагорейски обичай, за да си упражнявам паметта, вечер си припомням всичко, което съм казал, чул, извършил през деня. Това са тренировките на ума ми, това е пистата на моята мисъл; и обливайки се в пот, усърдно залягам над всичко това и не чувствам силна липса на физическа сила. Подкрепям със съвети приятелите си, постоянно идвам в сената и по моя инициатива повдигам дълго и много

обмисляни въпроси; и в грижите си за тези неща използвам душевните си, а не физическите си сили. Ако не можех да изпълнявам тези задължения, все пак щеше да ми доставя удоволствие на моето работно ложе да си мисля за това, което вече не бих могъл да върша; но тази възможност ми предоставя преживеният живот. Когато човек живее непрекъснато с тези стремежи и занимания, не забелязва кога пропълзва старостта. Така малко по малко, неусетно старее и животът му не се прекъсва внезапно, а продължително гасне.

XII, 39 Следва третият упрек към старостта: казват, че тя лишавала човека от удоволствия. О, чуден дар на тази възраст, която ни отнема това, което е най-лошото на младостта! Но чуйте, прекрасни младежи, отдавна изречените думи на Архит Тарентски^[62], един от най-великите и славни мъже. Те ми бяха предадени в Тарент, когато на младини бях там^[63] заедно с Квинт Максим. Казвал, че природата не е дала на хората гибел по-опасна от плътските удоволствия; и жадни за тези удоволствия, страстите необмислено и необуздано се хвърлят, за да ги обладаят. 40 Оттук се раждат предателството към родината, превратите в обществения живот, тайните преговори с враговете, с една дума, не съществува ни едно престъпление, ни едно злодеяние, към което да не тласка страстта към удоволствие; а блудствата, прелюбодеянията и всички подобни позорни постъпки се предизвикват единствено от съблазните на плътското удоволствие. И докато природата или някое божество е дало на човека, от една страна, най-прекрасното от всички неща — разума, то няма по-голям враг за този божествен дар и привилегия от наслаждението на плътта. 41 Понеже където властва страст, няма място за умереността, нито пък в царството на насладите изобщо може да се задържи добродетелта. За да може да се разбере това по-добре, Архит съветвал всеки да си представи някой човек, обхванат от най-голямата плътска страст, която може да се изпита; смятал, че за никого не ще остане съмнение, че докато трае удоволствието, човекът нищо няма да може да схваща, нищо не е способен да постигне ни с ум, ни с размисъл. Затова няма нищо по-позорно и по-гибелно от наслаждението: защото когато е по-голямо и по-продължително, то угасва цялата светлина на душата. Нашият гост, Неарх от Тарент^[64], който остава верен на приятелството си с римския народ, научил от по-възрастни хора, че по тези въпроси Архит е говорил със самнитеца Гай Понций^[65], чийто син победи в

Кавдинската битка консулите Спурий Постумий и Тит Ветурий, а и че със сигурност на този разговор бил присъствал атинянинът Платон; за него открих, че бил дошъл в Тарент в годината, когато са били консули Луций Камил и Апий Клавдий^[66]. 42 Защо казвам това? За да разберете, че след като не сме в състояние с разум и мъдрост да се освободим от страстта си към наслаждение, дължим голяма благодарност на старостта, защото тя не позволява да имаме недостойни прищевки. Понеже плътското удоволствие пречи на здравия разум, враг е на мисълта, заслепява, тъй да се каже, ума и няма нищо общо с добродетелта. С тежко сърце изгоних от сената Луций Фламинин, брата на прехрабрия Тит Фламинин, седем години, след като беше консул, но смятах, че безнравствеността трябва да бъде заклеймена^[67]. Та когато бил консул в Галия, на едно пиршество той бил принуден от някаква си проститутка да посече със секира един от затворниците, осъдени по углавно престъпление. Когато брат му Тит беше цензор, непосредствено преди мен, той се измъкна от наказанието. Но нито аз, нито Флак по никакъв начин не можехме да гледаме с добро око на една дотолкова срамна и гибелна страст, в която безчестието на една личност се съчетаваше с опозоряването на властта.

XIII, 43 Често съм слушал от по-възрастни хора, които пък на свой ред са го чували като деца от старците, че Гай Фабриций като пратеник при цар Пир^[68] се учудвал на това, което чул от тесалиеца Киней: в Атина имало човек, който се обявил за философ, и той казвал, че всички наши действия трябва да бъдат насочени към удоволствието^[69]. Като слушали тези неща от Киней^[70], Маний Курий и Тиберий Корункан обикновено пожелавали до това падение да стигнат самнитите и самият Пир^[71], та отдали се на наслаждения, да бъдат победени по-лесно. Маний Курий бе съвременник на Публий Деций^[72], който, сам консул четвърти път, пет години се бе обрекъл в жертва на родината преди консулството на Маний Курий, познаваше го Фабриций, познаваше го Корункан; и те, както от своя живот, така от постъпката на споменатия Деций съдеха, че без съмнение съществува нещо по природа хубаво и прекрасно, което хората желаят заради него самото и към което се стреми всеки отличен човек, отхвърлил с презрение удоволствието. 44 И тъй, защо говоря толкова много за наслаждението? Защото не само никакъв упрек, но дори най-голяма

похвала заслужава старостта за това, че към никакви удоволствия не изпитва голямо желание. Няма при нея гуляи, отрупани с блюда маси и непрекъснато наливане чаша след чаша, следователно няма при нея също преливане, преяждане и безсъние. Но ако трябва непременно да се направи някаква отстъпка на удоволствието, понеже не лесно устояваме на неговите съблазни — та нали Платон превъзходно нарича удоволствието „стръвта на злините“, защото, както изглежда, то лови хората като риби, — то макар и старостта да се отказва от пищните пирове, все пак тя има право да се радва на скромните угощения. Често като момче съм вижда; да се връща от пир Гай Дуелий^[73], вече остарелият син на Марк, който в морска битка първи надви картагенците. Правеше му удоволствие шествието с восъчни факли и флейтист — една безпрецедентна привилегия, която си бе присвоил като частно лице — толкова голяма свобода му даваше славата! 45 Но защо да си спомням за други хора? Нека се върна вече към мен самия. Най-напред винаги съм имал приятели от колегията. А тези колегии бяха учредени в годината на моето квесторство^[74], когато бяха приети светините на Великата Майка от Ида^[75]. И така, пирувах с приятелите съвсем умерено, но съществуваха някаква младежка разпаленост; с напредването на възрастта всичко става от ден на ден все по-спокойно. Та оценявах повече удоволствието от срещата с приятелите и разговорите с тях, отколкото наслаждението на тялото от самите пиршества. Нашите предци добре са нарекли „съвместен живот“ пиршеството, при което приятелите възлягат край трапезата^[76], защото според тях то е съчетаване на живота, и са го нарекли по-добре, отколкото гърците, които му казват ту „съвместно ядене“, ту „съвместно пиене“, та остава впечатлението, че те ценят най-много това, което в такива случаи има най-малко значение.

XIV, 46 На мен ми доставят действително удоволствие и разговорът, и ранните пиршества^[77], и то не само с мои връстници, от които твърде малко са останали вече, но и с хора на вашата възраст, а и с вас самите; и съм много благодарен на старостта, която увеличи у мен жаждата за разговори, а премахна жаждата за пиене и ядене. Но ако на някого те правят удоволствие (нека не изглежда, че съм обявил безпощадна война на удоволствието, за което може би съществува някаква естествена мярка), не мисля, че старостта остава безчувствена дори и точно към тези удоволствия. На мен лично ми е приятен дори

традиционният ред при пиршествата и този разговор, който според обичая на предците ни захваща най-почетният гост на триклия^[78], докато се разлива виното, харесват ми малките чаши, от които виното се прецежда капка по капка, както в „Пир“ на Ксенофонт, и прохладата през лятото — и обратно, слънцето или огънят през зимата; тези удоволствия обикновено търся дори в имението си в сабинската област, ежедневно каня съседите си на гости и заети в различни разговори, я удължаваме колкото се може повече чак до късна нощ. 47 „Но слаби са тръпките, тъй да се каже, на удоволствието у старите хора.“ Приемам това: но слаби са и тръпките на желанието; а липсата на нещо, което не желаяш, не тежи. Когато някакъв човек, засегнат вече от възрастта, попитал Софокъл дали се отдава още на любовни наслади, той отговорил удачно: „Опазили ме боговете! На драго сърце избягах от тях, като от луд и груб господар.“ Действително за хората, жадуващи такива удоволствия, може би лишаването е омразно и тягостно, но за удовлетворените и за преситилите се липсата е по-приятна, отколкото наслаждението: впрочем не изпитва лишения оня, който не изпитва желания; затова казвам, че липсата на желания е по-голямо удоволствие. 48 И ако младостта на драго сърце се наслаждава точно на тези удоволствия, то, първо, както казахме, тя се наслаждава на дреболии, а, второ, на неща, от които старостта не е лишена напълно, макар и да не разполага с тях изобилно. От Амбивий Турпион^[79] изпитва повече удоволствие зрителят от първия ред, но удоволствието има все пак и зрителят от последния: така младостта, гледаща отблизо, може би се забавлява повече от удоволствията, но те забавляват дори и старостта, която отдалеч ги наблюдава дотолкова, доколкото ѝ стига. 49 А колко ценно е — след като душата си е изслужила един вид повинността към похот, обществени амбиции, съперничество, вражди, всякакви желания, да остане сама със себе си и, както казват, със себе си да заживее, а ако намери някаква духовна храна в заниманията и науката, няма нищо по-приятно от старостта, свободна от обществени задължения. Свидетели сме на страстта, с която Гай Гал^[80], близък на твоя баща, Сципионе, се занимаваше с измерване едва ли не на небето и земята. Колко пъти денят го е заварвал над чертеж, започнат още през нощта, колко пъти нощта го е сварвала над нещо, наченато сутринта! Колко радост му създаваше много рано да ни предизвестява за слънчевите и лунните затъмнения.

50 Какво да кажа за по-малко сериозните занимания, които все пак изискват остър ум? Колко много се радваше Невий на своята „Пуническа война“! Колко много се радваше Плавт^[81] на „Грубиянинът“, на „Псевдол“^[82]! Видях дори и стария Ливий^[83]; след като е поставил на сцената своята трагедия при консулите Центон и Тутидан^[84], шест години преди моето раждане, той доживя чак до моята младост. Какво да говоря за заниманията на Публий Лициний Крас с религиозно и гражданско право или за известния ни Публий Сципион^[85], който бе избран за върховен понтифекс преди няколко години? Всички, които споменах, ги видяхме как и на стари години горят за заниманията си. А Марк Цетег, когото с право Ений нарече „душа на убеждението“? Свидетели сме на ревностните му занимания с красноречие, когато бе на преклонна възраст. Има ли наслади от пиршества или от игри, или от любовни забави, които биха могли да се сравняват с тези наслаждения? А такива са и заниманията с науки: за разумните и добре образовани хора те нарастват едновременно с възрастта; така че заслужават уважение думите на Солон в малкия стих, който по-горе споменах: че той старее, научавайки всеки ден нещо ново; а без съмнение по-голяма духовна наслада от тази не съществува.

XV, 51 Преминавам към радостите от земеделието, от което аз изпитвам невероятно удоволствие. За тези радости не пречи никаква старост и според мен те доближават напълно до живота, който води мъдрецът. Тъй като земеделците имат вземане-даване със земята, която никога не се противи на владетеля си и никога не връща без лихва това, което е получила, а тъкмо обратното — веднъж дава по-малко, а по-често — по-голяма печалба. Но мен ме радва не само ползата, но и природната сила на самата земя. Всеки път, когато тя приеме пръснатото сляпо семе в рохкавия си, разоран скут, най-напред го скътва, бранейки го; затова и съответната дейност се нарича брануване; после го затопля с дъха и прегръдката си, отпуска го и примамва навън зелени стръкове, които, опирайки се на нишките на корените, постепенно се изправят на коленчато стебло, като все още остават затворени в кожици, сякаш в изчакване на зрелостта; разпукнат ли ги, излиза плодният клас, запазен срещу клюновете на птиците с ограда от осил. 52 Защо да говоря за посаждането, покарването, израстването на лозите? И нека ви бъдат известни спокойните

развлечения на моята старост: ненаситен съм към тази радост. Оставям настрана самата сила на всичко, родено от земята, която превръща мъничкото смокиново или гроздово зрънце или пък съвсем малкото семенце на плодно или неплодно дърво в огромни стебла и клони. Нима не бъдат у всеки човек радост и възхищение филизът, клончетата за присаждане, храстите, резниците за разсад, покаралите нови разклонения? А и ако не бъде подпряна лозата, чиито естествен стремеж е към земята, то за да се изправи, тя обгръща със своите ластари като с ръце всичко, което ѝ попадне. Ако тя се е разпълзляла безразборно насам и натам, умелият земеделец я обуздава, подрязвайки я, за да не стане тя дива гора от филизи и да не се разпростре навсякъде. 53 И така с настъпването на пролетта по неизрязаните части се подава също както по коленцата на тънките клончета пъпката, от която излиза зараждащото се грозде. То набъбва от земния сок и слънчевата топлина, най-напред е възкисело на вкус, но узрявайки, започва да сладни; дрехата му от шума не го лишава от умерена топлина, но го защитава от прекомерно силните лъчи на слънцето. Има ли плод, по-изобилен от този, или гледка, по-красива от тази? Мен не ме радва само ползата, която носи лозата, но и отглеждането ѝ, и нейните особености — подпирането на редовете, свързването на върховете им, разсаждането им чрез вкореняване или пръчки, изрязването на едни филизи, оставянето на други. Какво ли да говоря за напояването, прекопаването, окопаването, които правят земята много по-плодородна? 54 Какво да говоря за ползата от наторяването? По тези въпроси съм писал в книгата си за земеделието. За всичко това ученият Хезиод не казва дори дума, когато пише за земеделието. Но Омир, който по мое впечатление е живял много векове преди това, описва как Лаерт^[86] обработва полето и го наторява, като с това се опитва да намали скръбта по сина си. Но радост в селския живот доставят не само нивите и ливадите, лозята и дърветата, а и градините, овошките, скотовъдството, развъждането на пчели, разнообразието на какви ли не цветя. И е приятно не само саденето, но и присаждането — най-гениалното откритие в земеделието.

XVI, 55 Бих могъл да изброя твърде много удоволствия, които носи селският труд, но усещам, че говорих повече, отколкото трябваше. Ще ми простите, че се оставих да ме увлече моята страст към селското стопанство; а и старостта по природа е твърде бърлива —

нека да не изглежда, че оправдавам всичките ѝ недостатъци. И тъй, след триумфите си над самнити, над сабини, над Пир, Маний Курий^[87] е прекарал в такъв живот последните си дни. И когато разглеждам неговото имение (то с недалеч от моето), не мога да престана да се възхищавам както от скромността на този човек, така и на строгите нрави на онова време. 56 Когато самнитите донесли на седящия до огнището си Курий купища злато, той ги изгонил; казал, че според него е славно не злато да притежаваш, а да заповядваш на тези, които притежават злато. Възможно ли е един такъв велик дух да не направи старостта приятна? Но се връщам към земеделците, за да не се отклонявам така от мен самия. По онова време сенаторите, сиреч възрастните хора, се занимавали със земеделие: докато орял земята, Луций Квинций Цинцинат^[88] получил известието, че е избран за диктатор. Той като диктатор заповядал началникът на конницата Гай Сервий Ахала^[89] да залови и убие ламтящия за царска власт Спурий Мелий. От имененията си били извикани в сената и Курий, и други стари хора; затова хората, които били пращани на път да ги викат, били наречени „пътници“. И така, нима е била жалка старостта на тези хора, които са се радвали на заниманията си със земеделие? Според мен няма по-щастлива старост от тази: не само заради чувството за изпълнен дълг — понеже земеделието е дейност, полезна за целия човешки род, но и заради споменатото вече удоволствие от него, и заради богатото изобилие от всичко необходимо както за човешкия живот, тъй и за богослуженията; така че нека вече склучим примирие с удоволствието, понеже то отговаря на желанието на мнозина. Впрочем избата за вино, избата за маслини, килерът на добрия и трудолюбив стопанин са винаги препълнени и цялото му имение е богато; изобилно разполага то с прасета, кози, агнета, кокошки, мляко, сирене, мед. А градината си самите земеделци наричат „втори килер“. Още по-приятен правят живота и такива допълнителни занимания като ловът на птици и на диви животни. 57 Защо да говоря повече за зелените ливади, за редиците дървета или за гледката към лозята и маслиновите гори? С една дума: от нищо не може да бъде извлечена по-голяма практическа полза, нито по-голяма радост за окото, отколкото от една добре обработена земя. И старостта не само пречи, но дори подканя и насърчава човек да ѝ се наслаждава. Та има ли друго място, където един стар човек ще има по-добра възможност да се сгрее — било на

припек, било на огън, или обратно — да се разхлади за здраве било с вода или на сянка? 58 И така, нека младите запазят за себе си своите оръжия, своите коне, своите копия, своите боздугани и топки, своето плуване и тичането; а на нас, старите, нека от многобройните си игри оставят ашиците и заровете, и то само ако желаят: понеже и без тях старостта може да бъде щастлива.

XVII, 59 Книгите на Ксенофонт са изключително полезни в много отношения; моля ви, четете ги старателно, както и досега. Колко красноречиво хвали той земеделието в книгата си за поддържането на имота, озаглавена „За стопанството“! И за да разберете, че според него няма занимание по-достойно за един цар от земеделието, ще ви предам разговора на Сократ с Критобул^[90] в тази книга. Когато в Сарди при забележителния с ума и славното си управление персийски цар Кир Млади^[91] дошъл спартанецът Лизандър, един изключително доблестен човек, и му донесъл дарове от съюзниците, Кир се отнесъл към него много любезно и внимателно и освен това му показал една заградена и грижливо засадена градина. Лизандър се възхитил и от стройните дървета, и от кръстовидно подредените редове, и от изораната и почистена от плевели земя, и от благоуханния аромат, който се носел от цветята, и казал, че се учудва не само на старанието, но и на уменията на този, който е измерил и разпределил всичко. Тогава Кир отговорил: „Е добре, аз съм този, който е измерил всичко, мои са редиците, мое е разпределението, дори много от тези дървета са посадени от моята ръка.“ Тогава Лизандър, съзерцавайки пурпурната му дреха и телесната му хубост, персийските накити, тежки от злато и скъпоценни камъни, казал: „Наистина, Кире, с право казват, че си щастлив човек: защото щастлива съдба се е прибавила към твоите добродетели.“ 60 Следователно на старите хора е позволено да се наслаждават на тази щастлива съдба и възрастта не пречи до последния ден на старостта си да продължаваме заниманията си както с други неща, така най-вече със земеделие. Знаем, че Марк Валерий Корвин^[92] е продължил тези си занимания до навършване на сто години, като започнал да живее на село и да обработва нивите в доста напреднала възраст, между първото и шестото му консулство са минали четиридесет и шест години. Така обществената му кариера е продължила толкова години, колкото нашите предци са допусkali до началото на старостта; и освен това краят на неговия живот е бил по-

щастлив от средната му възраст, защото е имал повече авторитет, а по-малко затруднения; а авторитетността е венец на старостта. 61 С колко голям авторитет е бил Луций Цецилий Метел, какъв е имал Авъл Атилий Калатин^[93], за когото се отнася прочутият надпис:

*„Съгласни са за него родовете всички,
че бил е на народа пръв сред първенците“.*

Известен е целият надгробен надпис в стих. Следователно с право притежава авторитет един човек, чиито заслуги всички единодушно приемат. Какъв мъж бе върховният понтифекс Публий Крас, когото видяхме неотдавна! Какъв бе удостоеният по-късно със същата жреческа длъжност Марк Лепид^[94]! Какво да кажа за Павел или за Публий Африкански или, както вече говорих по-рано, за Максим? Авторитетност личеше не само в мненията на тези мъже, но дори и в жестовете им. Старостта, особено старостта на един заемал високи длъжности човек, притежава толкова голям авторитет, че струва повече от всички удоволствия на младостта. XVIII, 62 Но помнете, че във всички мои разсъждения аз прославям само тази старост, чиито основи са поставени в младостта. От това следва нещо, което аз казах някога с пълното одобрение на всички: че жалка е една старост, която разчита на словесна защита. Нито белите коси, нито бръчките могат от един път да постигнат авторитет насила: авторитетът — това са последните плодове, които събира изминалият дотогава живот. 63 И вече от само себе си са доказателство за почит всички тези признаци, които изглеждат незначителни и обикновени: да те поздравяват, да те търсят, да ти правят път, да стават пред теб, да те съпровождат на излизане, да те изпращат до дома, да се съветват с теб; колкото по-добри са нравите на гражданите, толкова по-внимателно се спазват тези жестове на уважение както у нас, така и другаде. Разправят, че спартанецът Лизандър, когото скоро споменах, обичал да казва, че Спарта е най-достойното за уважение убежище на старостта, понеже никъде другаде не и отдавали толкова много внимание, никъде другаде тя не била по-уважавана. Споменават дори, че когато на игри в Атина един възрастен човек влязъл в препълнения със зрители театър,

никой от съгражданите му не му отстъпил ни най-малко местенце; когато обаче се приближил до спартанците, които като пратеници седели на определеното за тях място, всички станали на крака и накарали стареца да седне при тях. 64 Зрителите до един започнали да им ръкопляскат горещо: и тогава един от пратениците рекъл, че атиняните знаят кои неща са правилни, но не желаят да ги изпълняват. Много обичаи във вашата колегия^[95] са прекрасни, но най-вече този, за който говорих — който е най-възрастен, той пръв да се изказва; и това предимство по-възрастните авгури имат не само пред заемащите по-висока длъжност, но и пред магистратите, които разполагат с власт на живот и смърт. И така, кои плътски удоволствия могат да се сравняват с привилегиите на един авторитет? Тези, които са могли славно да ги използват, са изпълнили според мене докрай своята житейска роля и не са се провалили в последното действие като некадърни актьори.

65 „Но има своенравни и притеснителни, избухливи и капризни старци.“ Ако щете, дори и алчни. Но това са недостатъци на характера, не на старостта. Мрачният нрав и тези недостатъци, които споменах, имат все пак някакво извинение, разбира се, не напълно оправдателно, но в известен смисъл допустимо. Старите хора смятат, че ги гледат с презрение, че ги ненавиждат, че ги мамят; освен това изтощеното тяло се дразни от всяко докачане. Все пак всички тези недостатъци се смекчават от добрия характер и нрави, и както в живота, така и на сцената, това може да се разбере по двамата братя в едноименната пиеса^[96]. Колко суров е единият, колко приветлив е другият! Точно така стоят нещата: както не всяко вино вкисва с течение на времето, така и не всеки характер се разваля от възрастта. Одобрявам строгостта на старостта, но ако тя, както и всяко друго нещо, е умерена; непреклонността обаче — в никакъв случай! А колкото до старческата алчност — никак не разбирам какво гони тя; 66 та може ли да има нещо по-безсмислено от това, колкото по-малко път ти остава, толкова повече пътни пари да искаш?

XIX Остава четвъртата причина, която, изглежда, най-много безпокои и тревожи нашата възраст — приближаването на смъртта, която без съмнение не е далеч от старостта. Колко жалък е един старец, ако през целия си дълъг живот не е разбрал, че смъртта заслужава презрение и ако тя напълно унищожаваше душата, не заслужава да ѝ обръщаме внимание; а ако я отвежда някъде, където

душата ще съществува вечно, длъжни сме да я желаем. 67 Без съмнение, трето положение не може да се намери; следователно от какво да се плаша, ако или няма да бъде нещастен след смъртта, или ще бъде дори щастлив? Впрочем има ли човек толкова неразумен, който въпреки младостта си да е сигурен, че ще доживее до вечерта? В сравнение с нашата възраст, младостта крие дори много повече опасности от смърт: младите се разболяват по-лесно, боледуват по-тежко, лекуват се по-трудно. Затова малцина стигат до старостта. Ако не ставаше така, животът щеше да бъде по-добър и по-мъдър, понеже умът, разумът и благоразумието са притежание на старите хора и ако те не съществуваха, нямаше да съществува ни една гражданска общност. Но връщам се към надвисващата над нас смърт. Защо е това обвинение върху старостта, когато виждате, че същото се отнася и за младежките години? 68 Самият аз разбрах със загубата на моя прекрасен син, а ти, Сципионе — със загубата на твоите братя^[97], за които всички предричаха най-високи обществени длъжности, че смъртта не прави разлика между възрастите. „Младежът се надява, че ще живее дълго, докато старецът не може да очаква същото.“ Неразумна е тази надежда за младия човек. Та има ли нещо по-глупаво от това, да смяташ несигурното за сигурно, лъжата за истина? „Но старецът няма дори на какво да се надява.“ Но с това неговото положение е по-добро от положението на младежа: понеже старецът е постигнал онова, към което младежът се стреми; единият иска да живее дълго, другият дълго е живял. Впрочем — о, милостиви богове! — има ли нещо дълготрайно в човешката природа? 69 Нека допусна най-дългото възможно време, нека очакваме, че ще доживеем до възрастта на тартеския цар (понеже съм чел, че имало някой си Аргантоний в Гадес^[98], който царувал осемдесет години, а живял сто и двадесет). Но нищо, което има някакъв край, не ми изглежда продължително: защото настъпи ли този край, тогава онова, което е отминало, си е отишло завинаги; остава само това, което си постигнал с доблест и честни дела. Отиват си часовете и дните, месеците и годините и никога не се връща назад отминалото време, нито можем да знаем какво идва след него. Колкото живот е отреден за всеки, с толкова е длъжен да се задоволи. 70 Не е необходимо един актьор да изиграе цялата драма, та да се хареса — достатъчно е да получи одобрение в едно от действията; така и за мъдрите хора не е необходимо да достигнат до

последното „ръкопляскане“^[99]. За един добър и почтен живот са достатъчно дълги и кратките години на едно човешко поколение; ако ли те продължат по-дълго, страданието от тях трябва да е не по-голямо от страданието на земеделците за това, че след като е отминала прелестната пролет, са дошли есента и зимата. Понеже пролетта, както младостта, показва какви ще са бъдещите плодове, докато останалите годишни времена са подходящи за жътва и събиране на плодовете. 71. А плодовете, които събира старостта, както много пъти вече казах, са натрупаните спомени за извършените добри дела. Но сме длъжни да считаме за благо всичко, което става в съответствие с природата, а има ли нещо по-природосъобразно за старите хора от смъртта? Въпреки борбата и съпротивата на природата тя и младите сполетява; затова ми се струва, че младежите умират като буен пламък, загасен от силна струя вода; а старите хора като изгорелия вече огън гаснат от само себе си без намесата на каквато и да било сила; и както зелените плодове с мъка могат да бъдат откъснати от дървото, а напълно узрели, падат сами, така и на младите хора животът се отнема силно, на старите — от зрелостта. Тази зрелост действително ми е толкова приятна, че колкото повече се приближавам към смъртта, имам все по-силното чувство, че след дълго пътуване виждам земята и най-сетне ще мога да вляза в пристанището. XX, 72 Впрочем старостта няма точни граници и животът на стари години е оправдан, докато могат да се изпълняват и спазват задълженията и да се презира смъртта. Затова тази възраст е дори по-сърцата и по-смела от младостта. Това обяснява отговора на Солон към тиранина Пизистрат^[100]. Когато Пизистрат го попитал на какво разчита, като му се противопоставя тъй дръзко, Солон, както казват, отговорил: „На старостта“ Но най-добрият край на живота е, когато същата тази природа, създала целостта на своето творение, сама я унищожава, без да е накърнила неговия ум и сетива. Както един кораб, както една къща най-лесно се разрушават от човека, който ги е построил, така и за човека, който е създаден от природата, е най-добре да го унищожи именно тя. И още, новата спойка трудно се разкъсва, а старата — лесно. Поради тази причина старият човек е длъжен и да не ламти жадно за онзи кратък остатък от живота, и да не го изоставя без причина. 73 И Питагор забранява да се изоставя поста на живота без заповед на военачалника, сиреч на бога. А в надгробния си надпис мъдрецът Солон казва, че не иска неговата смърт да е съпроводена от

скръбта и жалбите на приятелите^[101]. Според мен иска близките му да копнеят по него. Но може би Ений е казал по-добре:

*„Нека не ме почете със ридания никой и сълзи
да не пролива, когато към гроба ме носят“.*^[102]

Той не смята, че сълзи са необходими при смъртта, понеже след нея идва безсмъртието.

74 И така, възможно е за един кратък миг човек, и то старият човек, да има усещане за смъртта; а след смъртта усещането или за нещо, което заслужава да го желаем, или пък то въобще не съществува. Но за да може човек да е равнодушен към смъртта, трябва да е мислил върху нея още от млади години; без тази подготовка никой не може да живее спокойно. Защото сигурното е, че трябва да умрем; несигурното дали не точно днес. Как може да запази спокойствие един човек, който се бои от заплашващата го всеки миг смърт? 75 Имам чувството, че не е нужно да разискваме толкова дълго за това, когато си припомняме за Луций Брут^[103], който бе убит за свободата на родината, не за двамата Деции, които пришпориха коне напред към доброволна смърт, не за Марк Атилий^[104], който се отправи към смъртно наказание, за да удържи честната си дума, дадена на врага, не за двамата Сципионовци, които имаха желание дори със собствените си тела да препречат пътя на картагенците, не за твоя дядо Луций Павел, който със смъртта си изкупи безразсъдството на своя колега при позорното поражение при Кана, не за Марк Марцел^[105], на когото след смъртта му дори най-жестокият враг не можа да откаже почитта да бъде погребан: но ако си припомня, че нашите легиони (както съм писал и в книгата си „Начала“) неведнъж са се отправяли с бодър и смел дух натам, откъдето са знаели, че никога няма да се върнат. И така, нима ние, учените стари люде, ще се страхуваме от нещо, което младите презират и при това не само необразованите, но дори и съвсем простичките сред тях. 76 Въобще, както ми се струва, удовлетворяването на всички стремежи води до насищане на живота. Детската възраст си има свои стремежи; нима младите хора копнеят за тях? Има стремежи, типични за ранната младост; нима улегналата

възраст, наречена средна, се връща към тях? Съществуват влечения, свойствени и за тази възраст; дори те са чужди на старите хора. Най-накрая съществуват и неща, към които се стреми старостта. Следователно както отпадат стремежите, присъщи на всяка от преходните възрасти, така отпадат дори и тези, присъщи на старостта. Когато това настъпи, насищането от живота донася и подходящия момент за смъртта.

XXI, 77 Но не виждам защо да не се осмеля да ви кажа това, което сам чувствам за смъртта: струва ми се, че колкото по-близо до нея се намирам, толкова по-ясно си я представям. Според мен лично вашите бащи^[106] — твоят, Сципионе, и твоят, Лелий, прекрасни мъже и мои най-добри приятели, са живи, и то живеят този живот, който единствено заслужава да се нарича живот. Понеже докато сме заключени в оковите на плътта, по силата на необходимостта ние изпълняваме една тежка задача и неизбежно задължение, понеже духът небесен е смъкнат от извисената си обител и е сякаш принизен към земята, място противоположно на божествената му природа и вечността. Но вярвам, че безсмъртните богове са разпръснали души в човешките тела, за да има същества, които да се грижат за земята и които, наблюдавайки порядъка, установен от небесните жители, да му подражават с умереност и постоянство в живота си. Да мисля така не ме карат само разумните разсъждения, но и славата, и авторитетът на първенците на философията^[107]. 78 Слушах, че Питагор и питагорейците^[108], едва ли не наши земляци (понеже в старо време били наричани италиийски философи), никога не са се съмнявали, че душите, които притежаваме, са частици от всеобщия божествен дух. Обяснявах ми също и какво е говорил за безсмъртието на душата в последния ден на своя живот Сократ, когото оракулът на Аполон обявил за най-мъдър от всички хора. С една дума, убеден съм в това, такова е моето мнение: тъй като духът е толкова бърз, надарен с такава памет за миналото и с такава прозрение в бъдещето, с такива способности за какви ли не науки, изкуства, открития, че не е възможно да бъде смъртна природата му, която съдържа в себе си всички тези качества. И тъй като духът се движи непрекъснато и неговото движение е безначално, защото той сам себе си движи, то това движение ще бъде и безкрайно, защото духът никога няма сам себе си да изостави. А понеже природата на духа е проста и към него

не е прибавено нищо чуждо и различно, той не може да бъде разделен; а ако това е невъзможно, то той не може и да загине. Важно доказателство за това е, че още преди раждането си хората знаят много неща и че още като деца, когато изучават трудни науки, те усвояват безброй много знания така бързо, та оставят впечатление, че не ги възприемат за първи път, а си ги припомнят и възстановяват. Почти същото казва и Платон.

XXII. 79 У Ксенофонт Кир Стари, умирайки, казва: „Скъпи мои синове, не смятайте, че след като се разделя с вас, никъде няма да бъда или че въобще няма да съществувам. Понеже докато бях с вас, вие не виждахте духа ми, но по делата, които вършех, разбирахте, че той пребивава в това тяло. И така, вярвайте, че същият дух ще съществува дори ако не го виждате. 80 И действително почитта към славните мъже нямаше да се задържи и след смъртта им, ако душите на тези хора не създаваха нещо, благодарение на което да запазим спомена за тях по-дълго. Аз никога не съм могъл да се убедя, че докато се намира в смъртните тела, духът живее, а след като излезе от тях, умира, нито пък че духът изгубва разума си в момента, когато напусне лишеното от разум тяло; но съм убеден, че след като той се освободи от всякаква връзка с него и остане чист и ненакърнен, едва тогава става и мъдър. А и когато смъртта разрушава човешкото създание, очевидно е къде изчезва всяка негова част: всичко отива там, откъдето е произлязло; духът единствен остава невидим и когато е тук, и когато е отлетял. 81 И още нещо: виждате, че нищо не прилича на смъртта повече, отколкото съня. А душите на спящите хора най-ясно показват своя божествен произход: понеже когато са отпуснати и освободени, те предвиждат бъдещето. Оттук може да се разбере какви ще бъдат, когато напълно се освободят от телесните окови. Затова, ако всичко е така, почитайте ме — казал той — като божество; но ако моята душа загине заедно с тялото, то все пак вие ще запазите спомена за мен с чисто и неосквернено чувство, понеже изпитвате дълбоко уважение към боговете, които закрилят и управляват цялата тази красота.“

XXIII, 82. Това са предсмъртните думи на Кир. Ако искате, нека видим сега какво мисля аз. Никога никой няма да може да ме убеди, Сципионе, че твоят баща Павел или двамата ти дядовци Павел и Сципион Африкански, или чичо ти, или многото прекрасни мъже, които не е нужно да изброявам, щяха да предприемат толкова велики

дела, които да събуждат у бъдещите поколения спомен за тях, ако не разбираха ясно, че те самите са свързани с бъднините. Смяташ ли — нека малко сам се похваля, както правят старите хора, — че и аз щях да се нагърбвам с толкова големи трудности денем и нощем, в мир и война, ако моята слава беше ограничена в същите предели, в които и животът ми? Нямах ли да бъде много по-добре да прекарам без всякакви трудности и напрежение един спокоен живот далеч от общественото поприще? Но не зная как духът ми, извисявайки се, винаги гледаше напред в бъдещето така, сякаш ще започне да живее едва когато напусна живота. Във всеки случай, ако душите не бяха безсмъртни, нямаше духът на всеки прекрасен човек да се стреми към безсмъртна слава. 83 А от това, че по-мъдрият умира по-спокойно, а по-глупавият — по-безпокойно, не остава ли впечатлението, че духът на единия, който вижда повече и по-надалеч, съзира по-добрия свят, към който се отправя, а притъпеното зрение на другия не съзира всичко това? А мен действително ме влече силното желание да видя вашите бащи, които почитах и обичах, и копнея да се срещна не само с тези хора, които лично познавах, но и с онези, за които съм чувал и чел, и сам съм писал. Когато се отправя натам, трудно ще може нещо да ме върне назад и да ме подмлади като Пелий^[109]. И ако някой бог покаже голямата си щедрост и ми предложи от старец да стана отново дете и да плача в люлката, решително бих отказал и наистина не бих желал, сякаш след като съм пробягал определеното разстояние, от финала да ме извикат отново на старта. 84 Та какви блага има в живота? Няма ли по-скоро трудности? Нека допуснем все пак, че има блага, но няма и съмнение, че има и пресищане или ограничения в тях. Аз нямам основание да се оплаквам от живота, както са правели много, и при това умни хора; и не съжалявам, че съм живял, понеже живях така, че според мен не съм бил роден напразно; ала живота напускам както човек напуска чужд покрив, а не собствен дом: понеже природата ни е дала убежище за кратък отдих, а не за постоянно обитаване. Колко прекрасен ще е денят, когато ще се отправя, за да се срещна и присъединя към божествените души и когато напусна тази тълпа и тази сбирщина! Защото ще се отправя не само към споменатите погоре мъже, но и към моя син Катон, от когото нито се е раждал по-добър човек, нито някой го е надминал по синовна обич; аз положих тялото му на кладата, а щеше да бъде по-естествено обратното: той да

положи моето; но духът му не ме изостави, а с поглед към мене отлитна назад — сигурно натам, където виждаше, че ми е съдено да ида и аз самият. Хората оставаха с впечатление, че твърдо понасям това мое нещастие, но причината бе не в това, че ми беше безразлично, а защото сам се утешавах с мисълта, че нашата раздяла няма да е за дълго.

85 Точно по тези причини, Сципионе — защото ти каза, че това карало двама ви с Лелий често да ми се възхищавате, — за мен старостта е лека и не само не ми тежи, но дори ме радва. Защото ако е погрешно мнението ми, че душите на хората са безсмъртни, то аз греша на драго сърце и не искам да ми отнемат това заблуждение, което ми дава радост, докато живея. А ако след смъртта си няма нищо да чувствам, както смятат някои незначителни философи^[110], не изпитвам и страха, че някой мъртъв философ ще се присмее на моето заблуждение. Дори ако не бъдем безсмъртни, все пак за човека е желателно да угасне, когато дойде време за това; защото природата поставя предел както на всичко друго, така и на живота. А в човешкия живот старостта е сякаш последното действие на една пиеса и ние сме длъжни да отбягваме умората от нея, особено ако се е прибавила и пресита.

Това е, което имах да кажа за старостта. Дано да достигнете до нея, за да можете вече от собствен опит да потвърдите това, което чухте от мен!

[1] Ений — Анали, фр. 122 (335 и сл.); справките за стиховете са направени по изданието на Дил.

Думите на овчаря са отправени към консула Тит Квинций Фламинин, сражавал се и победил Филип V във втората война с Македония, 197 г. пр.н.е.; Цицерон използва съпадението на името му с това на Тит Помпоний Атик. ↑

[2] Ений — Анали, фр. 122 (338) ↑

[3] Ений — Анали, фр. 122 (334) ↑

[4] „... твърде силни тревоги...“ — намеква за обстановката в Рим в годината на смъртта на Цезар, в която е написал и това произведение. ↑

[5] Тогава Цицерон е бил на 62 години, а Атик на 65. ↑

[6] „... по тези въпроси и много сме говорили...“ — т.е. за философията. Има предвид другите си философски съчинения. ↑

[7] Аристон Кеосецът — философ перипатетик, живял около 225 г. пр.н.е.; Титон — син на Лаомедонт — троянски цар, в когото се влюбва богинята Еос и измолва за него от Зевс безсмъртие, забравяйки да поиска и вечна младост; така Титон, измъчен от старостта, бил превърнат в щурец. ↑

[8] „... бreme по-тежко от Етна...“ — според мита гигантите, които били смъртни, въстанали срещу олимпийските богове, за да завземат царството им; в тази борба, която загубили, хвърляли камъни, скали, дори острови и единият от тях останал под вулкана Етна. ↑

[9] До 17 години римляните били наричани деца, до 45 — млади хора, до 60 — възрастни, а от 60 нататък — стари. ↑

[10] Цицерон нарича Катон Стари „Мъдрец“ и в други свои произведения. ↑

[11] „... равни с равни...“ — поговорката е действително много стара, тъй като се среща и у Омир, Платон и др. ↑

[12] Гай Ливий Салинатор — консул в 188 г. пр.н.е., през 191 г. стои начело на римската флота във войната срещу Антиох. ↑

[13] Спурий Постумий Албин — римски държавен деец, претор през 189, консул през 186 г. пр.н.е. ↑

[14] Темистокъл (ок. 528–462 г. пр.н.е.) — прославен атински държавен деец, създал атинската флота, победил в сражението при Саламин, изпратен несправедливо в изгнание, умира в Персия. ↑

[15] Квинт Фабий Максим — римски държавен деец, пет пъти консул, през 217 г. пр.н.е. е избран за диктатор във войната срещу Ханибал; спечелва голяма слава, прочува се и неговата тактика на изчакване, откъдето получава и прякора си Кунктатор. ↑

[16] Публий Семпроний Тутидан и Марк Корнелий Цетег — консули през 204 г. пр.н.е. ↑

[17] Законът на народния трибун Марк Цинций Алимент, предложен през 204 г. пр.н.е., забранява на защитниците в съда да приемат дарове и възнаграждения. ↑

[18] Квинт Ений (239–169 г. пр.н.е.) — римски поет, роден в Рудия — Калабрия. По време на Втората пуническа война се запознал с Катон. Живял в бедност, въпреки че е бил приятел на аристократическия кръг. През 184 г. пр.н.е. получава римско

гражданство. Пише трагедии, комедии, сатири — разнообразни по съдържание и размери, въвежда дактилния хекзаметър. Най-голяма известност получава със своя епос — *Анали* в 18 книги, които са античната епопея на Рим. До нас са дошли само фрагменти. ↑

[19] Ений — *Анали*, фр. 132 (370 и сл.). ↑

[20] Това не се отнася за Марк Ливий Салинатор, а за Марк Ливий Макат. ↑

[21] Гай Фламиний — народен трибун в 232, консул през 223 и 217 г. пр.н.е. Предлага първия аграрен закон в историята на Рим. ↑

[22] Спурий Карвилий — консул през 228 г. пр.н.е. заедно с Фабий Максим. ↑

[23] „... на сина си, виден мъж и бивш консул...“ — Квинт Фабий Максим — консул през 213 г. пр.н.е. ↑

[24] Горгий (485—380 пр.н.е.) — известен гръцки ретор и софист от епохата на Сократ. ↑

[25] Ений — *Анали*, фр. 134 (374 и сл.). ↑

[26] Тит Квинций Фламинин — виден римлянин, и Маний Ацилий Балб са били консули през 150 г. пр.н.е. ↑

[27] Гней Сервилий Цепион и Квинт Мариций Филип са били консули през 169 г. пр.н.е. ↑

[28] Законът е предложен през 169 г. пр.н.е. от народния трибун Квинт Воконий; според него жените били лишавани от право на наследство с цел да не се допуска намаляване на имуществото на патрицианските семейства. ↑

[29] Луций Емилий Павел — консул през 182 и 168 г. пр.н.е. След победата при Пидна срещу македонския цар Персей получава прякор Македонски. Баща е на младия Сципион Африкански, осиновен от Публий Корнелий Сципион. ↑

[30] „... тъст на прекрасния мой син...“ — Марк Порций Катон Лициниан, умрял през 152 г. пр.н.е., женен за дъщеря на Луций Емилий Павел. ↑

[31] Гай Фабриций Лусцин — консул през 282 и 278 г. пр.н.е., прославил се във войната срещу Пир; Маний Курий Дентат — консул през 290, 275 и 274 г. пр.н.е.; Тиберий Корунканий — консул през 280 г., първият човек от плебса, избран за върховен понтифекс. ↑

[32] Апий Клавдий Цек (Слепи) — цензор през 312, консул през 307 и 296 г. пр.н.е.; изказването му в сената, за което става дума, е през

280–279 г. пр.н.е. Той построява и пътя, свързващ Рим с Капуа, наречен Апиев, както и водопровод. ↑

[33] Ений — Анали, фр. 74 (202 и сл.). ↑

[34] „... та да доведеш докрай недовършеното дело на дядо ти...“ — т.е. да довърши победата на своя дядо Корнелий Сципион Африкански Стари, започната при Зама. ↑

[35] Думата „сенат“ означава съвет на старейшините. ↑

[36] „... изпълняващите най-отговорни магистратски длъжности се наричат дорисарци...“ — образуват така наречената „герусия“, като е трябвало да бъдат не по-млади от 60 години. ↑

[37] Гней Невий (ок. 270–204 г. пр.н.е.) — римски пост, сражавал се в Първата пуническа война; написва редица трагедии и комедии с чисто римски сюжети, а също и епичната поема „Пуническата война“; от произведенията му са останали само фрагменти. ↑

[38] Аристид (540–468 г. пр.н.е.) — атински държавен деец, противник на Темистокъл; Лизимах — негов баща. ↑

[39] Когато пише Едип в Колон, Софокъл е бил вече на 87 години. ↑

[40] Хезиод — VIII в., гръцки поет; Симонид — V в. пр.н.е., поет, живял около 90 години; Стезихор — V в. пр.н.е., гръцки лирик, живял 85 години; Демокрит — IV—III в. пр.н.е., философ, живял 104 г.; стоикът Зенон — V в. пр.н.е., живял 98 години; Ксенократ — III в. пр.н.е., живял 84 години; Клеант — III в. пр.н.е., стоик, умира на 99 години. ↑

[41] Диоген Вавилонски — философ-стоик, роден около 240 г. пр.н.е. в Селевкия — Вавилония; през 156 г. пр.н.е. идва в Рим като пратеник от Атина с искането сенатът да намали глобата, наложена на този град. ↑

[42] Цецилий Стаций (230–168 г. пр.н.е.) — римски поет, автор на много комедии, между които една, озаглавена Другари, написана под влияние на Менандър. ↑

[43] Цецилий Стаций — фр. 50 (173 и сл.). ↑

[44] Цецилий Стаций — фр. 12 (28 и сл.). ↑

[45] Солон (около 640–560 г. пр.н.е.) — атински законодател и архонт, елегически пост, избран за един от седемте мъдреци. ↑

[46] Милон от Кротон (около 580 г. пр.н.е.) — много прочут римски атлет, победител в олимпийски състезания, съвременник на

Питагор. ↑

[47] Секст Елий Пет (II в. пр.н.е.) — мъдър римски гражданин, консул през 194 г. пр.н.е., често споменаван от Цицерон. ↑

[48] Публий Лициний Крас — консул заедно със стария Сципион Африкански през 205 г. пр.н.е.; до смъртта си върховен понтифекс; според Ливий е бил много вещ в понтификалното право. ↑

[49] Гней Корнелий Сципион Калв — консул през 222 г. пр.н.е., умира през 212 г. пр.н.е., сражавайки се срещу Хасдрубал в Испания; Публий Корнелий Сципион — негов брат и баща на стария Африкански, консул през 218 г. пр.н.е., умира също през 212 г. пр.н.е. в Испания. ↑

[50] Луций Емилий Павел — римски държавен деец, консул през 219 и 216 г. пр.н.е., умира в сражение при Кана. Негов баща е Луций Емилий Павел Македонски. ↑

[51] Публий Корнелий Сципион осиновил по-малкия син на Луций Емилий Павел Македонски, който оттогава носел името Корнелий Сципион Емилиан. ↑

[52] Става въпрос за Кир Стари — основател на персийската държава (царувал от 558 и паднал в сражение в 529 г. пр.н.е.); неговия живот описва Ксенофонт (427–355 г. пр.н.е.) — историк, философ и пълководец, в произведението си „Киропедия“. ↑

[53] Луций Цецилий Метел — римски държавен деец, консул през 251 и 247 г. пр.н.е., върховен понтифекс. Когато той умира, Катон е бил на 13 години. ↑

[54] Нестор — цар на Пилос, известен с мъдростта и сладкодумието си. ↑

[55] Омир — свободно предаден цитат от Илиада. ↑

[56] „... онзи славен мъж на Гърция...“ — т.е. Агамемнон. ↑

[57] Маний Ацилий Глабрион — като консул през 191 г. побеждава войските на сирийския цар Антиох III при Термопилите. ↑

[58] Тит Понций — римски войн, известен с физическата си сила. Споменаван за това и от други автори. ↑

[59] Масиниса (238–148 г. пр.н.е.) — нумидийски цар, приятел на Рим, свързан чрез законите на гостоприемството със Сципион Африкански Стари и Сципион Емилиан. ↑

[60] Римският гражданин, който е започвал военната си служба на 17 години, на 45 е бил освободен от военни задължения, а на 60 от

граждански. ↑

[61] Начала — заглавие на едно от най-значителните произведения на Катон — история на Рим от основаването му до негово време в проза. ↑

[62] Архит Тарентски (IV в. пр.н.е.) — държавен деятел, пълководец, математик. ↑

[63] „... на младини бях там...“ — през 209 г. пр.н.е. ↑

[64] Неарх от Тарент (II в. пр.н.е.) — философ-питагореец. ↑

[65] Гай Понций от Самниум, баща на Гай Понций от Телезия, който през 321 г. пр.н.е. побеждава римската войска в Кавдинската теснина; тогава консули са били Спурий Постумий Албин и Вертурий Калвин. ↑

[66] Луций Камил и Апий Клавдий — консули през 349 г. пр.н.е.; Цицерон по всяка вероятност допуска грешка, тъй като Платон е бил в Тарент през 367 г. и 361 г. пр.н.е. ↑

[67] „... безнравствеността трябва да бъде заклеймена.“ — Това става през 184 г. пр.н.е., когато Катон е цензор заедно с Луций Валерий Флак; през 192 г. пр.н.е. Луций Квинкций Фламинин отива като проконсул в Цизалпийска Галия, за да потуши бунта на боите; Тит Фламинин бил цензор през 189 г. пр.н.е. ↑

[68] „... като пратеник при цар Пир...“ — случаят е от 280 г. пр.н.е. ↑

[69] Цицерон има предвид философията на Епикур. ↑

[70] Киней — съветник и близък приятел на Пир, прекрасен оратор, ученик на Демостен. ↑

[71] Самнитите са били съюзници на цар Пир. ↑

[72] Публий Деций Мус — консул през 312, 308 и 297 г. пр.н.е. Събитието, за което става дума, е при Сентин през 295 г. пр.н.е. ↑

[73] Гай Дуелий (Дуилий) — през 260 г. пр.н.е. спечелва първата голяма морска победа над картагенците при нос Миле. В негова чест на форума е поставена колона, украсена с носовете на пленените от него вражески кораби. ↑

[74] „... тези колегии бяха учредени в годината на моето квесторство...“ — това става през 205 г. пр.н.е., когато в рамките на трибите се създават някои сдружения на римски граждани с култова цел. ↑

[75] Великата Майка — Кибела, фригийска богиня на плодородието; през 204 г. пр.н.е. фетишът на това божество — черен метеоритен камък — е пренесен в Рим от Песинунт, тъй като според предсказанията на Сибила само тогава римляните биха могли да победят Ханибал; учредени били празненства, които продължавали от 4. до 9. април и се наричали Мегаленски или Идейски (във Фригия свещенодействията се извършвали на планината Ида). ↑

[76] „... възлягат край трапезата...“ — древните са имали обичай да се излягат около масата, облежани на левия си лакът. ↑

[77] „... ранните пиршества...“ — това са тези, които са започвали преди обичайното време (около 15 часа); понякога пиршествата продължавали до късна нощ и дори до сутринта. ↑

[78] Има се предвид традицията на пиршествата да бъде избран с жребий един от сътрапезниците, който е определял реда на поднасяне на ястията, броя на чашите вино, които всеки е трябвало да изпие, и др.

В триклия, както показва името на това помещение за хранене, имало три ложета, поставени под прав ъгъл едно спрямо друго около квадратна маса, така че четвъртата и страна оставала свободна; на всяко кресло е имало по три места — най-високо, средно и най-ниско; разговорите, за които споменава Катон, са започвали от най-високото място вляво и са продължавали надясно. ↑

[79] Луций Амбивий Турпион (II в. пр.н.е.) — актьор, живял в Рим, който, играейки в комедиите на Теренций, допринесъл много за неговата слава. ↑

[80] Гай Сулпиций Гал (II в. пр.н.е.) — военен трибун, астроном, предсказал лунното затъмнение преди битката при Пидна, консул през 166 г. пр.н.е. ↑

[81] Тит Макций Плавт (254—184 г. пр.н.е.) — римски комедиограф, създател на така наречената „комедия на плаща“ по гръцки образец, но със сюжети от ежедневието; до нас са достигнали 20 негови комедии. ↑

[82] „Грубиянинът“, „Псе в дол“ — комедии на Плавт. ↑

[83] Ливий Андроник (около 240 г. пр.н.е.) — първият римски драматически писател; превежда на латински Одисея на Омир (по произход той е грък, освободен роб на Луций Ливий Салинатор), написва по подражание на гръцките много комедии и трагедии, от

които са останали само фрагменти; тук става въпрос за първата пиеса на латински език. ↑

[84] Гай Клавдий Центон и Марк Семпроний Тутидан са били консули през 240 г. пр.н.е. ↑

[85] Публий Сципион Назика Коркул — римски държавен деец и историк, консул през 162 и 155, цензор през 159 г. пр.н.е., написал история на войната с персите. ↑

[86] Лаерт — баща на Одисей, споменат в Омировата „Одисея“. ↑

[87] Маний Курий побеждава самнитите и сабините през 290 г. пр.н.е., а Пир през 275 г. ↑

[88] Луций Квинкций Цинцинат — римски държавен деец, два пъти диктатор — 315 и 296 г. пр.н.е. ↑

[89] Гай Сервилий Ахала — помощник на Цинцинат; по време на втората му диктатура убива богатия конник Спурий Мелий, обвинен в стремеж към единовластие. ↑

[90] Критобул (V в. пр.н.е.) — ученик на Сократ. ↑

[91] Кир Млади помага на спартанеца Лизандър по време на Пелопонеската война (407 — 405 г. пр.н.е.). ↑

[92] Марк Валерий Корвин — бил шест пъти консул между 348 и 299 г. пр.н.е. ↑

[93] Авъл Атилий Калатин — консул през 258 и 254 г. пр.н.е., през 249 — диктатор, а две години по-късно — цензор. ↑

[94] Марк Емилий Лепид — консул през 187 и 175, върховен понтифекс в 180 г. пр.н.е. ↑

[95] „Много обичан във вашата колегия...“ — колегията на авгурите. ↑

[96] „... двамата братя в едноименната пиеса.“ — Става въпрос за комедията на Теренций Братя; Публий Теренций Афер е роден около 195 г. пр.н.е. в Картаген, освободен роб на Публий Теренций Лукиан; много даровит, той навлиза в кръга на знатната младеж и става приятел с Лелий и Сципион. Поставя шест комедии, всички от които са запазени. Както Плавт и предшествениците си, той преработва гръцки пиеси (предимно на Менандър), но запазва строгата постройка. Неговият стил е изящен, говори на езика на образованите кръгове на римското общество, избягва дързостите и грубостта. При него

пролозите не служат за разкриване съдържанието на пиесата, а за полемика и са едни от най-интересните в творчеството му. ↑

[97] „... със загубата на твоите братя...“ — Двамата сина на Луций Емилий Павел Македонски умират още момчета, няколко дни след неговия триумф. ↑

[98] Гадес — главен град на Тартес, финикийска колония в Испания (днес Кадис); Аргантоний е споменат от Херодот като съвременник на Кир Стари. ↑

[99] С подканата „Ръкопляскайте!“ завършват всички достигнали до нас комедии на Плавт и Теренций. ↑

[100] Пизистрат (560 — 527 г. пр.н.е.) — атински тиранин. ↑

[101] Стихът на Солон е запазен в Успоредни животописи (Солон и Публикола) — на Плутарх. ↑

[102] Ений — Епиграми, фр. 390 (17 и сл.). ↑

[103] Луций Юний Брут — първият римски консул, участва в изгонването на Тарквиний Горди от Рим; умира, сражавайки се с Арунт — син на Тарквиний. ↑

[104] Марк Атилий Регул — през 255 г. пр.н.е. е пленен от картагенците; 5 години по-късно е изпратен от тях в Рим с цел да преговаря със сената за размяна на пленници; той обаче убеждава сенаторите да не приемат предложението на врага и въпреки че знае за смъртното наказание, което го очаква в Картаген, се завръща там, тъй като е дал обещание. ↑

[105] Марк Клавдий Марцел — 5 пъти консул, завоевател на Сиракуза; през 208 г. пр.н.е. убит в сражение при Венузия; разказва се, че Ханибал изпратил праха му на неговия син в сребърна урна. ↑

[106] Имат се предвид Луций Емилий Павел Македонски и Гай Лелий, консул през 190 г. пр.н.е. ↑

[107] Става дума за Платон и Питагор. ↑

[108] Питагор и питагорейците — Питагор, прочут философ, роден в Самос (VI в. пр.н.е.); той и неговите последователи са вярвали в метемпсихозата — преселването на душата от едно живо същество в друго. ↑

[109] Според мита Медея, за да си отмъсти на Пелий, отнема престола на своя брат и измамва дъщерите му, казвайки им, че може да го подмлади, ако го нарежат на парчета и го сварят. ↑

[110] „... някои незначителни философи...“ — епикурейците, според които душата умира заедно с тялото. ↑

ЗА ПРИЯТЕЛСТВОТО

I, 1 Авгурът Квинт Муций^[111] обичаше да разказва много приятни и подробни спомени за своя тъст Гай Лелий и без колебание във всеки разговор го наричаше мъдрец. А мен, след като облякох мъжката тога, баща ми ме заведе при него с желанието, докато мога и ми е позволено, да не се отделям от стареца. Така съхраних в паметта си много негови мъдри разсъждения и много мисли, изказани кратко и сполучливо, и се стараех, използвайки знанията му, да стана по-образован. След неговата смърт отидох при понтифекса Сцевола^[112], когото смея да нарека един от най-личните наши граждани и по характер, и по чувство за справедливост. Но за него друг път. Сега се връщам към авгура. 2 Между многото други чести теми на разговор, спомням си, че веднъж в дома му, когато там бяхме и аз, и още няколко близки приятели, седнал както обикновено на полукръглата скамейка, той повдигна дума за случай, който тъкмо тогава не слизаше от устата, кажи-речи, на всекиго. Атик, без съмнение помниш — още повече че беше много близък с Публий Сулпиций^[113], — колко голямо бе учудването или пък съжалението на хората, когато той като народен трибун поради смъртна омраза се раздели с тогавашния консул Квинт Помпей^[114], с когото преди бе в най-близки и сърдечни приятелски отношения. 3 И така, тогава Сцевола, след като случайно заговори точно за това, ни предаде разговора на Лелий за приятелството, който той е водил с него и с другия си зет Гай Фаний^[115], сина на Марк, няколко дни след смъртта на Сципион Африкански^[116]. Основните мисли на това разсъждение запомних и ги изложих в тази книга в избрания от мене вид, понеже съм ги представил, сякаш те самите говорят, за да не вмъквам твърде често „казвам“ и „каза“ и за да изглежда, че разговорът се води от присъстващи пред нас. 4 И тъй като често си ме подтиквах да напиша нещо за приятелството, темата е за нашата близка дружба. Направих го с голямо желание, та благодарение на твоята молба да бъде полезен на мнозина. В посветения на теб диалог за старостта в „Катон Стари“ като действащо лице въведох да

разсъждава Катон на стари години, тъй като никой не ми се вижда по-подходящ да говори за тази възраст от него — човек, наслаждавал се повече от всеки друг на една дълга и цъфтяща радост; по същия начин, понеже знам от бащите ни за забележителната дружба на Гай Лелий и Публий Сципион, Лелий ми се стори подходящото действащо лице, което да разисква за приятелството, а за тези негови разсъждения да си спомня Сципион. Не зная как, но в този род беседи, облежани на авторитета на древните и при това знаменити лица, сякаш има повече тежест. Така сам аз, като чета написаното от мен, изпитвам понякога чувството, че говори Катон, а не аз. 5 И както тогава, вече на стари години, посветих книга на старостта на един стар човек, така с най-приятелска обич посвещавам тази книга за приятелството на своя приятел. Тогава говори Катон, от когото в онези времена не е имало друг по-стар, нито друг по-умен; сега Лелий, човек мъдър и прославен като изключителен приятел, ще говори за приятелството. Бих искал да забравиш малко за мен и да си представиш, че приказва самият Лелий. Гай Фаний и Квинт Муций идват при тъста си след смъртта на Сципион Африкански: те започват разговора; отговаря им Лелий, разсъжденията на когото са изцяло за приятелството. Когато ги четеш, ще познаеш самия себе си.

II, 6 Фаний: Прав си, Лелий: не е съществувал нито по-добър, нито по-славен човек от Сципион Африкански. Но си длъжен да имаш предвид, че очите на всички са обърнати единствено към теб — теб наричат и теб смятат за мъдрец. Тази чест бе отдадена по-рано на Катон, по времето на нашите бащи мъдрец е бил наричан Луций Ацилий^[117], но всеки от тях по различна причина. Ацилий, защото по общо мнение е бил вещ в гражданското право, Катон, защото имаше опит в много области и защото бяха известни много негови разумни предвиждания, твърди действия или находчиви отговори в сената и на форума; и затова на стари години той носеше като прякор името Мъдрия. 7 А ти според хората си мъдър по друга причина — не само с природата и нравите си, но и със заниманията и голямата си ученост не в смисъла, в който простолудието обикновено нарича някого мъдър, а в който го наричат образованите хора. Знаем, че в Гърция такъв човек не е имало (тъй като хората, които изследват тези въпроси по-дълбоки, не слагат в числото на мъдреците така наречените „седем мъдречи“^[118]), а в Атина — един, и него дори оракулът на Аполон го е

признал за най-мъдър^[119]. А твоята мъдрост, смятат хората, е в убеждението ти, че вътре в теб самия е вложено всичко, което притежаваш, и че поставяш доблестта над превратностите в човешкия живот. Затова ме питат — а сигурно питат и Сцевола — как понасяш смъртта на Сципион Африкански, още повече че на последните нони, когато се събрахме в градината на авгура Деций Брут^[120] за обичайните си занимания, ти не присъстваше, въпреки че винаги в този ден най-грижливо си изпълняваше своето задължение.

8. Сцевола: Наистина, Лелий, много хора питат за това, както каза Фаний. А аз отговарям, че както можах да забележа, ти понасяш съдържано болката от смъртта на Сципион, един изключителен човек, а и твой много близък приятел, но че няма как тя да не те развълнува и че това не би отговаряло на твоята чувствителност към хората въобще. А отсъствието ти на ноните от събранието на колегията ни обяснявам с твоето здраве, не със скръбта ти.

Лелий: Правилно си отговорил, Сцевола, и си казал истината: и не би трябвало една лично моя мъка да ме отклони от това задължение, което съм изпълнявал винаги когато съм бил добре. Смятам, че никакво нещастие не може да накара сериозният човек да прекъсне изпълнението на дълга си. 9 А ти, Фаний, както казваш, че на мен ми приписват толкова достойнства, колкото аз нито познавам в себе си, нито претендирам, че имам, проявяваш най-добри чувства, но според мен не преценяваш правилно Катон. Та или въобще не е съществувал мъдър човек — и в това съм по-склонен да вярвам, или ако е съществувал, това е той. Нека не споменавам нищо друго — как понесе той смъртта на сина си! Помня Павел, бях видял Гал^[121]; но те загубиха момчета, Катон — един вече зрял и почитан мъж. 10 Затова гледай да не поставяш над Катон дори този, когото Аполон, както казваш, е назвал най-мъдър. Понеже той е прославен заради душата си, а Катон — заради делата си. А за мен — обръщам се вече и към двама ви — ето какво трябва да знаете. III. Ако бях твърдял, че не страдам от загубата на Сципион, оставям на философите да решат колко правилно постъпвам; но няма съмнение, че бих излъгал. Тъй като се измъчвам, лишен от такъв приятел, какъвто по мое мнение никой никога няма да бъде и какъвто, както мога да твърдя, никой с положителност не е бил. Но лек не ми липсва. Сам се утешавам и най-вече с утехата, че съм свободен от заблудението, което мъчи повечето

хора след смъртта на приятелите им. Мисля, че нищо лошо не се е случило на Сципион; ако се е случило, то се е случило на мен; но силното страдание от собствените беди е характерно за човека, който обича не приятеля си, а сам себе си. 11 Колкото до Сципион, кой ще отрече, че участта му е прекрасна? Освен безсмъртието — нещо, което той най-малко е мислил да иска, има ли някакво достъпно за човека желание, което да не е постигнал? Този човек, веднага щом навлезе в младежки години, с изключителните си качества надмина и ония най-големи надежди на съгражданите си, които те му възлагаха още като момче; който ни веднъж не подаде кандидатурата си за консул, а бе два пъти избиран за консул — за първи път, преди да навърши необходимите години, за втори път в момент, за него навременен, за държавата — едва ли не твърде късен^[122]; който, събаряйки из основни двата града^[123] — най-големи врагове на нашата държава, потуши не само съществуващите, но и възможните в бъдеще войни. Какво да кажа за прекрасния му характер, за неговата любов към майка му, за щедростта към сестрите му^[124], за добротата му към роднините, за справедливостта му към всички хора? Те са ви известни. А колко скъп бе на гражданите, можеше да се съди от скръбта им на неговото погребение. Какво можеха да му донесат още няколко години живот? Тъй като старостта, макар и да не е тежка — както, помня, една година преди да умре, Катон разискваше с мен и Сципион върху тази тема — все пак отнема тази свежест, която Сципион все още притежаваше. 12 Затова неговият живот бе тъй щастлив или тъй славен, че нищо повече не би могло да се прибави; а внезапният му край му отне усещането, че умира. За такъв род смърт е трудно да се говори; знаете какви са подозренията на хората^[125]. Все пак със сигурност може да се каже едно: че от многото толкова оживени и щастливи дни, които Сципион е видял в своя живот, най-прекрасен бе денят^[126], когато привечер, след разпускането на сената, бе изпратен до дома си от сенаторите, римския народ, съюзниците и от латините^[127] — само ден преди да напусне живота; затова по-скоро изглежда, че от това най-високо стъпало на обществената почит той се е възкачил при безсмъртните богове, а не че е слязъл в подземния свят.

IV, 13 И не съм съгласен с онези, които от неотдавна започнаха да поддържат мнението, че духът умира заедно с тялото и че всичко се

унищожавана от смъртта^[128]. За мен по-голяма сила има авторитетът на древните или на нашите предци, които са отредили на мъртвите толкова свещени права^[129]: а сигурно те нямаше да го сторят, ако бяха на мнение, че за мъртвите това няма никакво значение; по-голям е авторитетът на хората, които са живели на нашата земя^[130] и са просветили със своите учения и наставления Велика Гърция, сега действително срината, но едно време цъфтяща; по-голям е авторитетът на човека^[131], който бе обявен от оракула на Аполон за най-големия мъдрец и който не изказва, както в повечето случаи, ту едно, ту друго мнение по този въпрос, а винаги едно и също: че духът на хората има божествен произход и след като напусне тялото, за него е открит обратният път към небето. А за най-справедливия и най-добрия човек този път е най-лек. Такова беше и мнението на Сципион. 14 Именно той, сякаш предчувствайки бъдещето, малко преди смъртта си в продължение на три дни разискваше за държавата^[132] в присъствието на Фил, Манилий и много други, а и ти също, Сцевола, беше дошъл с мен; и почти в края на тази беседа той говори за безсмъртието на духа и казваше, че е чул всичко това от явилия му се насън Сципион Африкански Стария. Ако действително колкото човек е по-добър, толкова по-лесно след смъртта духът му отлита от тялото, сякаш от затвор и окови, то кой по наша преценка е могъл да достигне до боговете по-леко, отколкото Сципион? Затова се опасявам, че жалбите за постигналата го участ са проява по-скоро на завист, а не на приятелство. Ако ли пък е по-правилно мнението^[133], че гибелта на тялото е гибел и на духа и престава да съществува всякакво усещане, то както смъртта не носи нищо добро, така сигурно тя не носи и нищо лошо. Защото изчезне ли усещането, то все едно, че Сципион изобщо не се е раждал; и все пак и ние се радваме, че той се е бил родил, и тази държава, докато съществува, ще бъде щастлива от това. 15 Ето защо, както казвах по-рано, от участието на Сципион няма по-добра участ. Не така добра е моята: по-справедливо би било, щом по-рано съм дошъл на този свят, по-рано да си отида от него. Но все пак от спомена за нашето приятелство изпитвам такава наслада, че собственият ми живот ми се струва блажен само защото съм живял заедно със Сципион: с него споделях грижите за държавни и частни дела, с него ме свързваха и дом, и военна служба, и това, което крие цялата сила на приятелството — пълното съгласие в желания,

стремежи, мнения. И така, радва ме не толкова тази неоснователна слава на мъдрец, за която преди малко спомена Фаний, колкото надеждата ми, че вечен ще бъде споменът за вашето приятелство; и тя ми е още по-скъпа на сърцето, тъй като откак свят светува, са споменати едва три или четири двойки приятели^[134]; сред тези приятелства, както ми се струва, че мога да се надявам, ще остане известно на потомците и приятелството на Сципион и Лелий.

16 Фаний: Без съмнение, няма как да не бъде така, Лелий. Но понеже ти заговори за приятелството, а ние имаме свободно време, ще ми направиш голямо удоволствие — а също, надявам се, и на Сцевола, ако така, както обикновено разискваш по поставени пред теб въпроси, изложиш какво мислиш за приятелството, как го преценяваш, какви наставления можеш да дадеш за него.

Сцевола: На мен наистина ще ми бъде приятно, дори точно това се канех да те помоля, но Фаний ме изпревари. Затова и на двама ни ще доставиш голямо удоволствие.

V, 17 Лелий: Аз действително нямаше да се затрудня, ако бях уверен в мен самия, понеже и темата е прекрасна, и имаме време, както каза Фаний. Но кой съм аз и каква способност имам за това? Учителите по красноречие, особено гърците, обичат да им бъде предложена някаква тема за разискване, при това напълно произволна и неочаквана. Трудна е задачата и изисква немалка опитност. Ето защо според мен за разискванията относно приятелството се обърнете към хората, които са специалисти по тях. Аз мога само да ви посъветвам да го поставяте над всичко друго в човешкия живот; тъй като няма нищо по-природосъобразно, няма нищо по-добро и в щастие, и в нещастие.¹⁸ Но преди всичко мисля, че само между добри хора може да съществува приятелство: но не достигам до крайност, както онези философи, които разглеждат тези въпроси по-тънко^[135], може би правилно, но без голяма всеобща полза. Та те казват, че само мъдрият може да бъде добър човек. Така да е: но разбират под „мъдрост“ нещо, което никой смъртен досега не е постигнал. А ние трябва да имаме предвид това, което съществува на практика и в обикновения живот, а не онова, което е плод на нашата фантазия и желание. Никога не бих казал, че Гай Фабриций, Маний Курий, Тиберий Корунканий^[136], смятани от предците ни за мъдrecи, са били мъдри според нормата на онези философи. Затова нека пазят за себе си своето и досадно, и

недостъпно понятие за мъдрост, но поне да се съгласят, че тези хора са били добри. Но те дори и това няма да направят — ще кажат, че само на мъдрия може да се припише качеството доброта.

19 И така, нека мерим с нашия си грубоват, както казват, аршин. Хората, чието поведение, чийто живот са такива, че заслужават похвала за своята честност, безкористност, справедливост, щедрост, у които няма ни капка алчност, похотливост, наглост, които притежават голямо постоянство на характера — също като току-що споменатите от мен, — тези хора смятаме достойни за името „добри“, за каквито са ги смятали: понеже според човешките възможности те следват природата — най-съвършения водач към добър живот. Струва ми се, успях да прозра, че начинът, по който сме устроени по природа, налага между всички хора някакви форми на общуване; а колкото някой ни е по-близък, толкова по-голямо е то. И затова ние се интересуваме повече от съгражданите си, отколкото от чужденците, от роднините повече отколкото от чуждите хора: понеже самата природа е породила дружбата ни с тях, но тази дружба не е достатъчно устойчива, тъй като приятелството превъзхожда роднинските връзки по това, че при тях е възможно доброжелателността да изчезне, а при приятелството не може. Изчезне ли доброжелателността от приятелството, престава да съществува, а роднинството остава. 20 А колко голяма е стойността на приятелството, може да се разбере по това, че сред безкрайните връзки, създадени между хората от самата природа, това отношение е сведено до такива тесни рамки, че цялата обич свързва само двама или неколцина. VI Всъщност приятелството не е нищо друго освен пълно съгласие в отношението към божие и човешко, съпътствано от уважение и обич; и може би безсмъртните богове не са дали на хората нищо по-добро от него, с изключение на мъдростта. Някои предпочитат богатството, други — доброто здраве, едни — властта, други — почестите, мнозина — дори плътските удоволствия. А всъщност плътските удоволствия са животински, а другите споменати — преходни и несигурни и зависят не толкова от нашите намерения, колкото от капризите на съдбата. Които пък виждат по-голямо добро в добродетелта^[137], наистина преценяват точно както трябва; но точно тази добродетел и поражда, и запазва приятелството и без добродетел то въобще не може да съществува. 21 Така че нека тълкуването ни за добродетел да отговаря на обикновения живот с обикновената реч и

нека не я преценяваме с мерките на словесната високопарност, както правят някои философи: а нека причислим към добрите мъже тези, които са добри по общо мнение — хора от рода на Павел, на Катон, Гал, Сципион, Фил^[138], хора, които напълно задоволяват изискванията на обикновения живот, а онези, които въобще никога не се срещат, да оставим настрана. 22 И така, приятелството между такива мъже предоставя толкова големи предимства, че аз едва ли бих могъл да ги изредя. Преди всичко как би могъл животът да е живот за живеене, както казва Ений, ако не намира отмора във взаимното доброжелателство на приятеля? Какво по-приятно от това да имаш човек, с когото ще се решиш да говориш за всичко така, както със самия себе си? Колко щеше да струва големият резултат от един успех, ако нямаше кой да се радва на него така, както ти самият? А да понасяш несполуките, щеше да ти бъде трудно без човек, който да страда от тях повече дори от самия теб. Всеки друг стремеж на хората служи, почти без изключение, за постигане на една-единствена цел: богатството — за да го използваш, могъществото — за да те уважават, обществената кариера — за да те прославят, удоволствията — за да те радват, здравето — за да не изпитваш болка и да живееш пълноценен физически живот; а приятелството съдържа в себе си многобройни предимства. Накъдето и да се обърнеш, то ти е подръка, никъде не пречи, никога не е излишно, никога не е тягостно. И така, както казват, нито с водата, нито с огъня^[139] си служим по-често, отколкото с него. И сега не говоря за обикновените или за много близките приятелски отношения, които все пак сами по себе си и радват, и помагат, а за единственото и съвършено приятелство, каквото съществуваше между онези малцина прочути имена. Тъй като то прави и щастието по-прекрасно, и нещастията по-леко, като го споделя и поема част от него. VII, 23 И независимо, че приятелството съдържа в себе си тъй много и тъй значителни предимства, то без съмнение превъзхожда всички останали по това, че запалва пред нас в бъдещето светлината на добрата надежда и не позволява духът ни да се обезсили и рухне. Защото който вижда пред себе си един истински приятел, вижда сякаш своето собствено изображение. Ето защо и отсъстващите присъстват, и бедните са богати, и слабите са силни и — невероятни думи! — и мъртвите са живи: толкова силни са почитта, споменът, тъгата на приятеля по тях; и затова смъртта на едните изглежда щастлива, а

животът на другите — достоен за похвала. Опитай се да отнемеш от този наш свят връзките на доброжелателството: ни един дом не ще оцелее, ни един град, не ще се запази за дълго дори земеделието. Ако не е достатъчно ясно колко голяма е силата на приятелството и съгласието, тя може да се долови по несъгласията и раздорите. Та има ли дотолкова непоклатим дом, дотолкова силна държава, които да не могат да бъдат преобърнати из основи от ненавистта и разприте? От това може да се съди какво голямо благо носи в себе си приятелството.

24 Разказват, че един действително учен мъж агригентинец^[140] в стихове на гръцки прогласявал, че любовта държи свързани всички подвижни и неподвижни неща в природата и целия свят, а омразата ги разделя. И наистина, всички хора не само осъзнават това с разума си, но и на дело го одобряват. Затова ако някой изпълнява дълга си на приятел, като или се излага на опасности, или пък ги споделя, кой няма да превъзнесе тази постъпка с най-големи похвали? Какви викове на одобрение избухнаха в целия театър неотдавна на новата пиеса на моя приятел Марк Пакувий^[141], с когото ме свързва и гостоприемство! Царят не знаеше кой от двамата младежи е Орест и Пилад каза, че той е Орест, за да бъде убит вместо него, а Орест настоява, че, както бе в действителност, Орест е именно той! Станали прави, зрителите ръкопляскаха на измисления случай; какво ли щяха да правят, ако беше истински? Спонтанно природата сама разкриваше своята сила, защото зрителите преценяваха като достойна постъпка у другия това, което сами не биха могли да извършат.

Дотук, струва ми се, успях да кажа това, което мисля за приятелството. Ако има други въпроси — а съм сигурен, че има, и то много, попитайте, ако е необходимо, тези, които спорят върху тях.

25 Фаний: Но ние предпочитаме да ги чуем от теб. И тях съм питал често, и съм ги слушал; въпреки това нишката на речта ти е някак по-друга.

Сцевола: Ако ти, Фаний, неотдавна присъстваше във вилата на Сципион на необикновената ни беседа за републиката, щеше да говориш тъй с още по-голямо основание. Какъв защитник на справедливостта беше тогава Лелий срещу старателно подготвената реч на Фил^[142]!

Фаний: Действително лесно е било един толкова справедлив човек да защитава справедливостта.

Сцевола: Няма ли да е лесно да защитава приятелството човекът, който е спечелил най-голяма слава, защото е запазил именно това приятелство с изключителна вяност, постоянство и справедливост?

VIII, 26 Лелий: Това наистина може да се нарече „открито прилагане на сила“. И какво значение има по какъв начин ме принуждавате? Факт е, че ме принуждавате. Защото да се противопоставяш на желанието на двамата си зетъове, особено когато се отнася за нещо добро, не само че е трудно, но е и несправедливо.

И така, много често си мисля за приятелството и все ми се струва, че трябва да се обсъди най-вече дали човек се нуждае от него поради слабост и бедност, та като услужва и му услужват, да получи от другия и на свой ред да му даде нещата, които всеки сам по-трудно би могъл да постигне, или че всичко това съществува и в приятелските отношения, но причината за него е по-благородна, по-красива и в по-тясна връзка с природата. Привързаността, от която идва и названието на приятелството^[143], е тази първа причина за поява на доброжелателството. Тъй като ние често извличаме полза дори от люде, на които привидно сме приятели, които почитаме и уважаваме според интересите си в момента: докато в приятелството няма измами, няма преструвки и каквото и да е, то е истинско и искрено. 27 Затова според мен то е по-скоро рожба на природата, отколкото на недоимъка, по-скоро на душевна склонност и чувство на обич, отколкото на мисълта какви облаги ще дойдат от него. Какво представлява този инстинкт, може да се види дори у някои животни: до известно време те обичат своите малки, а и малките са привързани към тях до такава степен, че чувствата им лесно се забелязват. При хората това личи много по-явно, първо, по съществуващата между деца и родители обич, която не може да бъде изкоренена освен вследствие на някакво нечестиво престъпление; второ, че същото такова чувство на обич възниква у нас, когато срещнем някого, чийто характер и природа ни подхождат, понеже ни се струва, че съзираме в него да сияят честност и добродетел. 28 Няма нещо по-достойно за обич от добродетелта, няма нещо, което да предизвиква повече уважение; и именно заради тази добродетел и честност изпитваме всякаква симпатия дори към тези, които никога не сме виждали. Има ли човек, който да не е съхранил с чувство на предана обич спомена за Гай Фабриций и Маний Курий^[144], макар и никога да не ги е виждал? А, от друга

страна, има ли човек, който да не изпитва ненавист към Тарквиний Горди^[145], към Спурий Касий^[146], към Спурий Мелий^[147]? С двама пълководци сме водили решителни сражения за владичеството над Италия — с Пир и Ханибал^[148]; към единия заради честността му не изпитваме голяма враждебност; втория нашите граждани вечно ще мразят заради жестокостта му.

IX, 29 И ако силата на честността е толкова голяма, че я ценим дори у тези, които никога не сме виждали, и което е още по-важно, дори и у врага, какво чудно, ако трепнат човешките души, когато им се стори, че са открили доблест и доброта у хора, с които могат да общуват непрекъснато? Без съмнение чувството се затвърдява и от направената услуга, и от явната привързаност, и от последвалата близост; но когато всичко това се съедини с онзи първи порив на духа към обич, тогава с някаква удивителна мощ се разгаря чувство на доброжелателство. Ако някой смята, че това чувство е възникнало от съзнанието за нашата слабост с единствената цел да разполагаме с човек, с чиято помощ всеки може да постигне желанията си, то приписва на приятелството едно много долно и съвсем, така да се каже, простосмъртно потекло, като настоява, че то се заражда от бедността и нуждата. Ако това беше така, колкото по-малоценен се чувстваше някой, толкова по-добър приятел щеше да бъде; а всъщност е точно обратното. 30 Колкото повече един човек вярва в собствените си сили, с колкото повече доблест и мъдрост е въоръжен той до такава степен, че да не се нуждае от никого и е наясно, че всичко зависи единствено от него, толкова по-добре от другите умее той да създава и запазва приятелските отношения. Та то какво излиза? Че Сципион Африкански е имал нужда от мен? Ни най-малко, кълна се в Херкулес! Че и аз дори нямах нужда от него: но започнах да изпитвам обич към него заради истинското ми възхищение от доблестта му, той на свой ред — заради известно добро мнение, което имаше за моя характер. Близостта ни увеличи благожелателността ни един към друг. Но въпреки последвалите много и големи изгоди все пак не надеждата за тях бе източникът за обичта ни. 31 Проявяваме услужливост и щедрост не за да спечелим благодарността (нима ще преобърнем услужливостта в лихварство?), а понеже по природа сме предразположени към щедрост; по същия начин според нас заслужава да се стремим към приятелство не заради надеждата за изгода, а тъй

като самата обич е цялата печалба от него. 32 Хората, които като животни свеждат всичко до удоволствието^[149], са напълно несъгласни с всичко това; и какво чудно? Към нищо възвишено, прекрасно и божествено не може да извиси погледа си онзи, който е насочил всички свои мисли към нещо толкова низко и толкова презряно. Затова нека изключим всички тях от този разговор; а колкото до нас, нека разберем, че чувството на симпатия и доброжелателна обич се ражда естествено, след като се проявят добрите качества на един характер. Тези, които се стремят към тях, се чувстват привлечени и се приближават все повече, за да могат да се радват на характера и на общуването с човека, когото са заобичали, за да бъде обичта им еднаква, за да могат по-скоро да помагат, отколкото да си искат отплата за помощта, и тази готовност да бъде източник на достойното за уважение съперничество между тях. Така ползата от приятелството е най-голяма; а да му се отреди потекло от нашата природа, а не от слабостта ни, е и по-достолепно, и по-вярно. Защото ако изгодата спояваше приятелските отношения, при нейната промяна те щяха да се разрушават: а тъй като не е възможно природата да бъде променена, точно затова истинските приятели са вечни. Виждате какво е потеклото на приятелството; може би все пак желаете да добавите нещо към казаното от мен.

Фаний: Но продължавай, Лелий! С пълно право, като по-голям, отговарям вместо Сцевола.

33 Сцевола: Правилно, Фаний. Затова нека слушаме.

Х Лелий: Тогава чуйте вие, достойни мъже, най-честите теми за приятелството, които обсъждахме ние двамата със Сципион. Впрочем той казваше, че действително няма нищо по-трудно от това да запазиш приятелството чак до последния ден на живота си; защото често се случва да се появят различни интереси или разногласия по държавните въпроси; често се променят, казваше той, дори характерите на хората, у едни поради сполетелите ги нещастия, у други с напредването на годините. Даваше като пример за тези промени юношеството: често и най-силните момчешки приятелства се захвърлят заедно с момчешката дреха. 34 Ако ли продължат до младостта, все пак понякога тези приятелства се прекъсват било поради съперничество при сключване на брак, било от някаква изгода, която не могат и двамата едновременно да спечелят; дори ако някои от тях запазят приятелството си по-дълго, все пак при една надпревара за издигане на

общественото поприще то се разклаща; защото за приятелството между обикновените хора няма по-страшен бич от жаждата за богатство, за приятелството между най-добрите граждани — от надпреварата за почести и слава; често от нея са възниквали най-големи вражди между най-добри приятели. 35 Големи, и в повечето случаи справедливи несъгласия възникват, когато от приятелите се иска нещо безнравствено, например да станат посредници на похотта на другия или помощници за извършване на безправия; понеже макар и този, който отказва, да постъпва почтено, другият, който не е могъл да се наложи, го обвинява в дезертърство спрямо приятелството; а онези, които се осмеляват да искат от приятеля си и най-малкото нещо, със самото искане обещават, че те самите ще направят всичко в името на приятеля. Тяхното непрестанно хленчене убива не само чувството за близост, но поражда и вечна омраза. Толкова много опасности, сякаш неизбежна съдба, надвисват над приятелството, че, както казваше Сципион, умението човек да ги избегне показва не само мъдрост, но и късмет.

XI, 36 Ето защо, ако искате, нека обърнем внимание най-напред на това, докъде трябва да се простира привързаността в приятелството. Нима ако Кориолан^[150] бе имал приятели, те са били длъжни заедно с него да грабнат оръжие срещу родината? Нима приятелите са били длъжни да помагат на Вецелин, който се стремял към царска власт, или да помогнат на Мелий? 37 Свидетели сме как Тиберий Гракх, който тормозеше републиката, бе изоставен от Квинт Туберон^[151] и от приятелите си връстници. Но когато при мен, като член на съвета при консулите Ленат и Рупилий^[152], дойде да ме моли за прошка Гай Блосий от Кума^[153], с когото вашето семейство, Сцевола, имаше връзки на гостоприемство, той изтъкна като свое оправдание това, че толкова много е ценял Тиберий Гракх, че е приемал като свое задължение да направи всичко, което Гракх би поискал от него. Тогава аз го попитах: „Дори ако беше поискал от теб да подпалиш Капитолия ли?“ — „Никога нямаше да поиска точно това — отговори Блосий, — но ако го беше поискал, щях да се подчиня.“ Виждате какви нечестиви думи! И кълна се в Херкулес, така постъпи, та дори и по-лошо, отколкото беше говорил: тъй като не само се подчини на безразсъдството на Тиберий Гракх, но го оглави и се предложи не за спътник, а за вожд на неговия бяс. И така, в тази си лудост, обхванат от

ужас при необикновеното съдебно разследване, той избяга в Азия, отиде при враговете, получи тежко и справедливо наказание от държавата. Следователно не е извинение за провинението това, че си се провинил заради приятеля: защото при положение, че свързваща сила в приятелството е била преценката на добродетелите, трудно е то да продължи да съществува, ако си изменил на добродетелта. 38 И тъй: ако приемем като правило да даваме на приятелите всичко, което те поискат, и да получаваме от тях всичко, което ние поискаме, в това не би имало нищо лошо, ако, разбира се, притежаваме онази съвършена мъдрост. Но ние говорим за приятелите, които са пред очите ни, за тези, които сме виждали или за които са ни разправяли, с една дума, за тези, които се срещат в обикновения живот. От тях ние трябва да взимаме пример и най-вече от тези, които се доближават най-много до мъдростта. 39 Чел съм, че Емилий Пап е бил близък с Лусцин^[154]; както отколе се разказва, те два пъти заедно са били консули, веднъж колеги като цензори. Споменава се, че тогава Маний Курий и Тиберий Корунканий^[155] са били много близки с тях и помежду си. Следователно ние не можем да имаме дори сянка от подозрение, че някой от тях е изисквал от приятеля си нещо, което да е било в разрез с честността, с дадената дума, с интересите на държавата. Има ли нужда да се казва, че ако подобни люде биха поискали като те бяха изключително издигнати духом; а еднакво кощунствено е както по чужда молба да извършиш нещо непристойно, така и да молиш за него. Но след Тиберий Гракх тръгнаха Гай Карбон^[156], Гай Катон^[157] и брат му Гай^[158] — навремето най-слаб, а днес най-върл негов поддръжник.

ХІІ, 40 И така, нека установим в приятелството следния закон: нито да молим за безчестни постъпки, нито да ги извършваме по чужда молба. Както при всяко друго провинение, позорно и напълно неприемливо извинение е да си признаеш, че заради приятел си извършил престъпление срещу държавата. Понеже, Фаний и Сцевола, нашето обществено положение е такова, че сме длъжни отдалеч да предвиждаме какво може да сполети родината в бъдеще. Порядките, наследени от предните, вече доста са се отклонили от правилния път и ход. 41 Тиберий Гракх се опита да получи царска власт или по-скоро той царува в течение на няколко месеца. Нима римският народ беше чувал или виждал подобно нещо? Не мога да говоря без сълзи за злото, което сториха на Публий Сципион^[159] приятелите и близките на

Тиберий Гракх, останали негови последователи дори и след смъртта му. Действително Карбон търпяхме така както можехме заради неотдавнашното наказание на Тиберий Гракх. Но не ми се ще да предсказвам какво очаквам от едно трибунство на Гай Гракх. Пълзи все по-нататък незабелязано опасността от гибел и започне ли веднъж да тегли надолу, не спира. Още отпреди виждате какъв опасен обрат прие гласуването най-напред според изказванията на Габиниевия^[160], две години по-късно според Касиевия закон. Сякаш вече виждам как народът се откъсва от сената, как от решението на простолудието зависят жизненоважните интереси на държавата: тъй като повече хора ще научат по-скоро как да извършват подобни деяния, отколкото как да им се противопоставят. 42 Защо казвам това? Защото без съюзници никой не се опитва да извърши подобно дело. Следователно честните граждани трябва да бъдат посъветвани, ако случайно, от неопитност, попаднат на такъв род приятелство, да не смятат, че то ги обвързва до степен да не могат да се разделят с тези приятели, ако те извършват някакво голямо престъпление; а за непочтените трябва да бъде определено наказание, и то без съмнение за тези, които тръгнат след друг, не по-малко, отколкото за вождовете на нечестивото деяние. Имало ли е човек в Гърция по-прочут и по-влиятелен от Темистокъл? След като във войната с персите той като върховен вожд избави Гърция от робство и от завист бе изпратен в изгнание, не можа да понесе тази обида от неблагоприятната родина, която бе длъжен да понесе: направи същото, което двадесет години по-рано у нас направи Кориолан. Те не си намериха ни един съмишленик във вреда на родината — и затова и единият, и другият се самоубиха. 43 Затова едно такова съгласие между безчестни хора не само че не бива да се прикрива с приятелството като извинение, но по-скоро трябва да се наказва най-тежко, та никой да не си мисли, че е позволено човек да върви след приятеля си дори когато той обяви война на родината; но както са започнали да вървят нещата, може би един ден, за съжаление, и това ще се случи. А за мен е не по-малка грижа каква ще бъде моята родина след смъртта ми, отколкото какво става с нея днес.

XIII, 44 И така, нека първият закон на приятелството, който приемаме, да бъде: почтени да са молбите ни към приятелите, почтени да са делата ни заради приятелите, да не чакаме да ни помолят, винаги да сме готови за това, никога да не се колебаем, да имаме смелостта

свободно да даваме съвети. Нека в приятелството най-голямо значение да има авторитетът на тези приятели, които дават добри съвети; и нека той да бъде използван не само за открито, но ако моментът налага — и за строго убеждаване. И нека тогава да се подчиним на този авторитет.

45 Чувал съм, че някои люде, смятани в Гърция за мъдrecи, установявали разни странни според мен принципи (но те са в състояние да докажат какво ли не със своите извъртания!): че трябвало да се отбягват многото и сериозни приятелски връзки, за да не би да се наложи един-единствен човек да се притеснява за много хора; достатъчно, и предостатъчно били на всеки неговите грижи, твърде тежко било да се замесва в чуждите; най-удобно според тях било човек да държи юздите на приятелството колкото се може по-свободно, та или да ги стяга, когато поиска, или да ги отпуска; според тях главното условие за щастлив живот е пълното безгрижие, на което духът не би могъл да се наслаждава, ако, сякаш разкъсван от родилни болки, той страда от мнозина.

46 А други, както разправят, поддържат своята още по-недостойна за човека теория (това положение засегнах накратко преди малко): че приятелства трябва да се търсят с цел подкрепа и помощ, а не за да се сподели чувството на обич и уважение; че колкото по-неустойчив и слаб бил човек, толкова повече той се стремял към приятелство; затова слабите жени търсели в приятелството повече, отколкото мъжете, бедните повече от богатите и нещастните повече от тези, които минават за щастливи.

47 О, каква прекрасна премъдрост^[161]! Слънцето от света отнемат според мен ония, които отнемат приятелството от живота; не сме получили от безсмъртните богове нищо по-добро, нищо по-приятно от него. Защото какво представлява това прехвалено безгрижие? На пръв поглед нещо, без съмнение, привлекателно; но в действителност по много причини заслужава да го отхвърлим: тъй като не върви човек да се откаже да захване някакво похвално начинание или дело, или пък, веднъж захванал, да го изоставя само и само за да не си създаде безпокойства. Отбягваме ли грижите, ще трябва да отбягваме и добродетелта, понеже неизбежно някакво душевно безпокойство съпровожда нейното презрение и омразата и към всичко, което ѝ е нейна противоположност: така се отнася добродетелта към лощавината, въздържаността към разврата, смелостта към малодушието. Ето защо човек може да види, че от несправедливостта най-много страдат

справедливите, от малодушието — храбрите, от безчестието — скромните. Следователно правилно устройството на духа изпитва радост от доброто и страдание от злото. 48 Затова ако мъдрият човек изпитва душевно страдание — а това без съмнение се случва, освен ако не мислим, че всяка човештина е изтръгната от душата му, — то имаме ли основание да премахнем напълно приятелството от живота само и само за да не си навличаме заради него някакви притеснения? Щом като бъде изключено душевното вълнение, то каква ще е разликата например, не вече между говедото и човека, а между човека и един пън или между човека и камъка, или какъвто щещ подобен предмет? И не бива да слушаме тези философи^[162], които изискват от добродетелта да бъде груба и един вид от желязото; всъщност както в много други случаи, така и в приятелството, тя е нежна и податлива, тъй че щастието на приятеля я кара да ликува, а несполуките му — да се гърчи. Поради това безпокойството, което се налага да изпитваме често за приятеля, не заслужава заради него да се премахне приятелството от живота на хората, също както многото грижи и притеснения, причинени от добродетелта, не могат да ни карат да се откажем от нея.

XIV Но понеже, както казах по-горе, човек създава приятелство, ако се прояви сиянието на добродетелта, към която сродната душа се приближава и привързва, неизбежно възниква обич. 49 Понеже какво по-нелепо от това човек да се радва на ред празни неща като кариера, слава, къща, облекло и гиздила, а да не го радва повече от всичко друго едно живо същество, надарено с добродетел, същество, което би могло да го обича и тъй да се каже, да отвърща на любовта с любов? Защото няма нищо по-приятно от това на добрите ти чувства с добри да ти отвърщат, няма нищо по-приятно от това на твоето внимание и услуги да отговарят с взаимност. 50 Ако прибавим още нещо, което с право може да се прибави, а именно, че не съществува сила, която привлича и тегли нещата тъй силно, както сходството привлича към приятелство, то без съмнение ще трябва да приемем за вярно твърдението, че добрите хора уважават добрите и се сближават с тях, сякаш ги свързва някакво средство и природно: тъй като от всичко на света именно природата тегли най-силно и най-хищно към себеподобното. По тази причина, Фаний и Сцевола, нека приемем това мое мнение, че между добрите хора доброжелателството, този извор на приятелство, даден ни

от природата, е един вид сякаш неизбежен. Но същото това доброжелателство е обърнато и към още много хора. Защото добродетелта не е безчувствена към хората, нито е високомерна и свободна от задължения: тя често бди над цели народи и прекрасно се грижи така добре за тях — а без съмнение нямаше да постъпва тъй, ако ѝ беше чужда любовта към обикновения човек. 51 Лично на мен дори ми се струва, че ония, които се преструват на приятели само и само заради изгодата, разкъсват най-милата връзка в приятелството. Тъй като радва не толкова изгодата, спечелена благодарение на приятеля, но самата негова обич: и доброто, което той е направил за нас, става приятно, когато е направено с желание; а твърдението, че приятелските отношения се ръководят от нуждата, съвсем не отговаря на истината: понеже са най-щедри и най-доброжелателни хората, които най-малко се нуждаят от друго поради собственото си влияние, средства и добродетелта, която е най-голямата защита. И едва ли е необходимо никога нищо да не липсва на приятелите. Та къде щеше да прояви цялата си сила моето чувство, ако Сципион никога не беше имал нужда от моите съвети, от моето съдействие или в мир, или във война? Следователно не приятелството върви след изгодата, а изгодата — след приятелството.

XV, 52 И тъй, не бива да обръщаме внимание на разплулите се от удоволствия хора^[163], ако някога започнат да беседват за приятелството, което те не познават нито на практика, нито на теория. Впрочем, богове, хора са ми свидетели! — има ли поне един човек, който предпочита да плува в неописуемо богатство и да живее в пълно изобилие, но никого да не обича и никой да не го обича? Такъв без съмнение е животът на тираните: в такъв живот не може да съществува ни вярност, ни привързаност, ни трайна увереност в добрите чувства, всяко нещо буди вечно подозрение и тревоги, няма място за приятелство. 53 Действително кой би могъл да обича било човек, от когото се страхува, било човек, за когото предполага, че се страхува от него? Все пак тираните са на почит — но само привидно и за известно време. Ако, както става в повечето случаи, загубят властта си, тогава се вижда до каква степен са били лишени от приятели; и както разправят, същите думи казал Тарквиний след изгонването му: че разбрал кои приятели са му верни и кои — неверни едва когато не е можел да отдаде заслуженото нито на едните, нито на другите. 54 Между

другото, аз се учудвам как той, с тази негова надменност и жестокост, е могъл да има въобще някакъв приятел. И както неговият характер не е могъл да привлече истински приятели, така материалната мощ на мнозина е пречка за едно вярно приятелство: тъй като сляпа е не само самата съдба^[164], но много често тя ослепява дори и тези, които държи в прегръдките си. Затова те се оставят едва ли не да ги завлекат високомерие и тъпоумие: а няма нищо по-непоносимо от един неразумен човек, на когото му върви. Могат да се срещнат и такива случаи: хора, които преди са били с приятен характер, след постигане на военна или гражданска власт или на успехи, се променят — те пренебрегват старите приятелства и отдават предпочитанието си на нови. 55 А какво по-глупаво от това, че при изключителните си възможности, които им дават богатствата, средствата, имотите, те си доставят всичко, което се набавя с пари — коне, роби, прекрасни дрехи, а да не се сдобиват с приятели — най-доброто и прекрасното, така да кажа, украшение на живота? Понеже докато придобиват другите неща, тези хора не знаят за кого ги придобиват и заради кого се трудят (тъй като всяко от тях става притежание на по-силния), но всеки човек остава постоянен и сигурен собственик на приятелството си. Така че дори и да останат придобивките, които са един вид дарове на съдбата, все пак не би могъл да бъде щастлив един живот, неблагоприятен и изоставен от приятелството. Но за това достатъчно.

XVI, 56 Сега трябва да определим кои са пределите и, така да се каже, границите на приятелството. Виждам, че по този въпрос съществуват три мнения, от които ни едно не одобрявам: първото — към приятеля си сме настроени така както към нас самите; второто — нашата добродетелност към приятелите да бъде равна и еднаква на тяхната добродетелност към нас; третото — колкото всеки сам себе си цени, толкова да бъде ценен и от приятелите си. 57 Не съм съгласен напълно с никое от тези три мнения. Не е правилно първото — че както някой е настроен към себе си, така трябва да е настроен и към приятеля. Та колко много неща, които никога не бихме направили заради нас самите, правим заради приятелите си! Молим се на някой негодник, падаме пред него на колене и после остро се нахвърляме срещу някого и го преследваме най-ожесточено: всички тези постъпки, недостойни заради нас самите, стават напълно достойни заради интересите на приятелите. Съществуват и много случаи, при които

добрите хора се лишават от удобствата си и се съгласяват да им бъдат отнети само и само приятелите да имат възможност да им се наслаждават повече, отколкото те самите. 58 Другото мнение определя приятелството като равностойна размяна на услуги и чувства. Но това означава да изчисляват приятелството съвсем дребнаво и точно, така че приходът да е равен на разхода. На мен ми се струва, че истинското приятелство е много по-богато и по-щедро и че не гледа строго да не би да даде повече, отколкото е получило; и не бива да съществува страх, че нещо ще отиде нахалост, че някоя капчица ще се разлее на земята или че към приятелството ще се притури нещо повече от дължимото. 59 Най-лошо от всичко е третото опасение — че колкото всеки сам цени себе си, толкова го ценят приятелите му; тъй като често се срещат хора с твърде ниско самочувствие или с много разклатени надежди за подобряване на участта си. Следователно да бъдеш към такъв, какъвто е сам той към себе си, не е белег на приятелство: по-скоро старанието ти трябва да е да успееш да повдигнеш сломения дух на приятеля и да му внушиш надежда и по-ведри мисли. И така, ние трябва да поставим друга граница за истинското приятелство, но преди това искам да споделя с вас какво обикновено най-много укоряваше Сципион. Твърдеше, че не биха могли да се намерят думи, по-опасни за приятелството от думите на едного, който бил казал, че човек трябва да обича толкова, колкото би могъл да мрази един ден. Казваше също, че не може да се убеди и да повярва на общоразпространената версия, че това са думи на Биант, когото смятат за един от седемте мъдреци; според Сципион това е мнение на някой подлец или честолубец, или на човек, който тълкува всяко нещо само с оглед на собственото си влияние. Но как ще е възможно човек да бъде приятел с някого, за когото мисли като за възможен бъдещ враг? Че тогава неизбежно ще изпитва силното желание приятелят му да греши колкото се може по-често и да му дава поводи за порицание; и обратното — неизбежно ще се страхува от достойните постъпки и успехите му, ще страда, ще завижда. 60 Затова тази препоръка, чиято и да е, е в състояние да разруши приятелството. Съветът трябваше да бъде по-скоро при сприятеляване да внимаваме никога да не даваме обичта си на човек, когото бихме могли да намразим някога. И дори ако бъдем разочаровани в обичта си, сме длъжни според Сципион по-скоро да търпим, отколкото да търсим подходящ случай да станем неприятели.

XVII, 61 Ето тези граници трябва, по мое мнение, да се запазват както за да бъдат безупречни нравите на приятелите, така и за да има пълна, без изключение, общност във всички дела, помисли и желания; тъй че ако съдбата ни наложи неочаквано да подкрепяме приятелите си в тежки и недотам редни желания, които заплашват гражданското им положение или честта им, да приемем за необходимо дори едно отклонение от правия път, стига само то да не ни доведе някакво изключително безчестие; защото до определен предел може да се проявява снизхождение в приятелството. А не бива да се пренебрегва и общественото мнение, не трябва да се мисли, че благоразположението на съгражданите е слабо оръжие в обществената дейност; но е позорно да го печелим с ласкателства и угодничество; най-малко трябва да се отхвърлят добродетелите, които будят обич. 62 Но Сципион — често се връщам към него, защото той непрекъснато говореше с нас за приятелството — изразяваше съжалението си, че за всичко друго хората са много внимателни, че всеки може да каже например колко кози и овце има, но не и колко приятели; че при купуването на кози и овце проявяват грижовност, при избора на приятелите си са небрежни и като че ли не разполагат с белези или знаци, по които да преценят кой човек е подходящ за приятел. И така, трябва да се избират сигурните, верните и последователните хора, а те се срещат твърде рядко. Но е изключително трудно човек да ги прецени, без да ги е изпитал предварително; а изпитанието се състои в самите приятелски отношения. Така приятелството предхожда преценката и отнема възможността за изпитание. 63 Следователно белег на мъдрост е човек да задържа хода и порива на добрите си чувства, за да може да прояви приятелството си, след като до известна степен е изпитал характера на приятеля, също както използва конете, след като те са вече обзядени и са били подложени на изпитание. Често лекомислието на някои хора, се проявява в дребни сметки, а други, които в дребните не са се проявили, в едрите се показват какви са. Е, наистина ще се намерят хора, за които е позорно да поставят богатството над приятелството: но къде ще намерим човек, който да не постави над него почестите, гражданските и военните длъжности, властта, влиянието, човек, който, ако от една страна му се предлага дългът на приятеля, а от друга, изредените неща, няма да предпочете на драго сърце точно тях — тъй като нашата природа няма силата да презре властта. А макар и хората

да са я постигнали, жертвайки приятелството, те се надяват, че това ще остане незабелязано, понеже според тях причината за жертвата е била сериозна. 64 Ето защо истинско приятелство трудно може да се намери сред хора, които правят кариера и участват в управлението на държавата. Та къде ще намериш ти човек, който би предпочел да се издигне приятелят му, а не той самият? Но нека оставя настрана колко тежко, колко трудно изглежда на повечето хора да споделят несполуките на другия! Трудно е да се намери някой, който би пожелал да направи това. Макар и Ений правилно да казва:

„Приятел верен вижда се в неверен час“^[165] —

все пак две обстоятелства изобличават повечето хора като повърхностни и слаби: че ако приятелят им е добре, те омаловажават успехите му, а ако е зле, го изоставят. Следователно, когато някой и в двата случая се е показал като твърд, непоклатим приятел, ние сме длъжни да смятаме, че те принадлежат към една изключително рядка категория хора и, бих казал, едва ли не хора-богове.

XVIII, 65 А главната опора за тази устойчивост и последователност, които търсим в приятелството, е верността. Там, където липсва вярност, няма и постоянство. Добре е изборът ни да падне на един искрен, освен това общителен и единоподушен с нас човек, което ще рече да се вълнува от същите неща, от които и ние. Всички тези качества имат връзка с верността; тъй един лицемерен и неправолинеен характер не може да бъде верен, а пък един човек, който не се вълнува от същите неща и който по природа е различен от нас, не може да бъде верен, нито сигурен приятел. Трябва да се добави и това да не му прави удоволствие да клевети, нито да вярва на клеветите, отправени към другия. Всичко споменато има връзка с качеството, за което вече отдавна говоря. Така се потвърждава казаното от мен в началото: че приятелството може да съществува само между добри и честни хора. Защото на добрия човек, когото можем да наречем и мъдър, е присъщо да следва в приятелството две правила: първо — да не допуска и най-малката лъжа, и най-малката преструвка: много по-достойно за свободния човек е той да показва омразата си открито, отколкото да прикрива мислите зад челото си; второ — не

само да отблъсва подхвърлените от тоя и оня клевети, но и сам да не е подозрителен и да не мисли непрекъснато, че приятелят му е нанесъл някаква обида. 66 Нека освен това в речта и в привичните им отношения да се чувства благост, която придава немалко сладост на приятелството. Действително непрекъснатата сериозност и строгост имат своята тежест, но приятелските отношения трябва да са по-непринудени, по-свободни, по-меки и лесно да минават в открита приветливост.

XIX, 67 Но тук възниква един немного труден за разрешаване въпрос: дали трябва да предпочитаме новите достойни приятели пред старите, тъй както предпочитаме младите коне пред вече остарелите. Какво недостойно за човека съмнение! При приятелството не бива да се явява пресита, както в други случаи. Колкото по-отдавнашно е едно приятелство, толкова повече трябва да ни се услажда то както вината, които издържат с години; и вярно казва поговорката, че много крини сол трябва да изядеш заедно с приятеля си, докато изпълниш приятелския си дълг. 68 А ако новите запознанства будят надежда, тъй както в здравите зелени стръкчета личи бъдещото зърно, не бива да ги отхвърляме, но старото приятелство трябва да запази своето място: че огромна е силата на стария навик. Дори ако става въпрос за коне, както току-що говорих, то всеки би предпочел, ако нищо не пречи, да използва не младия, необязден кон, а този, който е свикнал. И навикът има значение не само за отношенията ни към живите същества, но и към неодушевените неща: защото ни радват сами по себе си и дори някои диви и каменисти местности, в които сме прекарвали по-дълго време. 69 Но в приятелството най-важно е с по-нискостоящия да се отнасяш като с равен: понеже често се срещат изключителни личности, какъвто беше Сципион в нашия кръг. Той никога не се постави над Фил, над Рупилий, нито над Мумий^[166], нито над някои приятели с понисък ранг. А своя брат Квинт Максим^[167], който беше без съмнение изключителен човек, но в никакъв случай не и равен нему, Сципион почиташе заради старшинството му така, сякаш Квинт го превъзхождаше; искаше също благодарение на него да се издигнат всичките му близки. 70 Така би трябвало да постъпват всички, вземайки пример от Сципион, та ако са постигнали някакво превъзходство по добродетелност, ум, богатство, да го споделят със своите и да дарят и най-близките си; и ако родителите им са с по-

скромно положение, ако имат родственици, на които липсва било самочувствие, било средства, те да им дадат сили и да им бъдат за чест и слава. Мнозина легендарни герои слугували другиму, понеже не знаели произхода и рода си; а когато ги разпознавали и се е откривало, че са синове на богове или царе, те запазвали все пак обичта си към пастирите, които смятали за свои бащи в продължение на много години; разбира се, много повече трябва да се прави за родния, истинския баща. Понеже дарованието, добродетелта и всяко превъзходно качество дават най-богатите си плодове тогава, когато се предложат на най-близките. XX, 71 Следователно както ония, които превъзхождат своите приятели и роднини, са длъжни във всичко да се поставят наравно, така на свой ред пък не трябва да се огорчават, че близките им са ги надминали по ум, богатство или високо положение. А повечето от тях все за нещо жалби редят или дори укори, особено ако си представляват, че не им липсват случаи, за които могат да говорят като за постъпки от приятелска загриженост, стрували известно усилие и за самите тях. Наистина досадни са този род хора, които натякват за сторените от тях услуги; тях трябва да помни човекът, за когото са направени, а не да ги припомня този, който ги е направил. 72 Затова стоящите по-високо в едно приятелство са длъжни и да бъдат скромни, и да издигат по някакъв начин стоящите по-ниско. Има хора, които правят приятелството трудно поносимо, понеже смятат, че са презирани. Действително това може да се случи само на човек, който сам дори се смята достоен за презрение. Такива хора трябва да бъдат облекчавани от тези си мисли не само с думи, но и с действия. 73 Нужно е на всеки да дадеш, първо, толкова, колкото ти би могъл да направиш за него, второ, толкова, колкото е в състояние да поеме върху себе си оня, когото обичаш и на когото помагаш: понеже колкото и високо положение да заема човек, все пак не би могъл да доведе до най-високи почетни длъжности всички свои близки; така например Сципион успя да направи Публий Рупилий консул, но брат си Луций не можа. Затова дори да би могъл да издействаш за другия всичко, все пак трябва да имаш предвид какво може да поеме той самият. 74 Въобще необходимо е приятелските връзки да се преценяват, след като вече заедно с възрастта е узрял и характерът; и ако в юношеството си някой е бил пристрастен към ловуване или игра на топка, той не е длъжен да смята за свои приятели всички, които

тогава са спечелили обичта му поради еднаквостта на заниманието. Че по същия начин и дойките, и педагозите^[168], позовавайки се на стари връзки, ще предявят претенциите си да бъдат обичани повече от всеки друг! Към всички тях, разбира се, че бива да се отнасяме с пренебрежение, но трябва да изразяваме уважението си по някакъв друг начин. Иначе приятелските връзки не могат да останат трайни, тъй като от различието на характерите следва и различие в интересите и то разделя приятелите; и единствената причина, поради която добрите не могат да бъдат приятели на лошите, нито пък лошите на добрите, е, че между тях съществува най-голямата възможна противоположност по нрави и интереси. 75 Уместна препоръка за приятелските отношения е прекомерното доброжелателство да не пречи на много полезни за приятелите начинания, както често се случва. Така нека се обърна отново към преданията. Неоптолем^[169] нямаше да може да превземе Троя, ако беше решил да послуша цар Ликомед, който го бил отхранил и сега със сълзи на очи се опитвал да му попречи да тръгне. А често възникват сериозни причини, които ни карат да се разделим с приятелите. Онзи, който иска да се противопостави на тези причини, чувствайки, че не може да понесе раздялата, е човек малодушен и слабохарактерен и именно затова е неточен в преценката си за приятелството. 76 Въобще във всеки отделен случай си длъжен да преценяваш и какво искаш от приятеля си, и какво да позволяваш да иска той от теб.

XXI Съществуват известни неприятности, понякога неизбежни — при скъсване на приятелските отношения: ето че така нашият разговор, започнат за близостта между мъдрите, ще слезе до приятелските връзки между обикновените хора. Често пороците на един приятел избиват внезапно ту срещу самите му приятели, ту срещу чужди хора, но позорът му все пак засяга и приятелите му! И така, тези отношения трябва да бъдат постепенно прекъснати и, както чух да казва Катон, по-скоро отпорени, а не откъснати, освен в случай, когато се стовари такава нетърпима несправедливост, че единственият справедлив, достоен и във всеки случай възможен отговор е веднага да последва отчуждение и раздяла. 77 Ако ли обаче настъпи някаква промяна в характерите или интересите, както обикновено става, или възникване на несъгласие в политическите възгледи (говоря вече, както казах преди малко, за обикновените приятелски връзки, не за тези

между мъдрите хора), трябва да се внимава да не излезе, че приятелството е свършило и че е започнала враждата; тъй нито няма нищо по-срамно от това да водиш война с оня, с когото си живял по-рано като приятел. Както знаете, Сципион скъса приятелството си с Квинт Помпей^[170] заради мен, а поради несъгласие по държавни въпроси загуби дружбата на нашия колега Метел^[171]; и едната, и другата раздяла той понесе с достойнство и умереност, и бе жестоко огорчение в душата. 78 Затова най-важно е да се стараем между приятелите да не настъпят никакви раздори; ако това се случи, то нека изглежда, че приятелските чувства са били не внезапно потушени, а по-скоро бавно се изтлели. Но още повече трябва да се внимава и приятелството да не се превръща в силна вражда, от която се пораждат кавги, злословия, оскърбления. Тях все пак трябва да понесем, ако са търпими, и трябва да отдадем необходимото уважение на предишното приятелство, та вината да пада върху този, който върши неправда, а не върху този, който я понася.

С една дума, срещу всички тези недостатъци и неприятности съществува един-единствен начин за предпазване, един-единствен за предвиждане: да не започваме твърде бързо да обичаме някого и да не обичаме недостойните хора. 79 А достойни за едно приятелства са тези при които причината, за да бъдат обичани, е в самата им същност. Рядък вид хора! Действителна всичко прекрасно е рядко и няма нищо по-трудно от това да се намери нещо, което да е връх на съвършенството на своя род. Но за повечето хора в човешките отношения добро е само това, което носи полза, а сред приятелите си, сякаш са говеда, обичат най-много тези, от които се надяват да получат най-голяма изгода. 80 Така те са лишени от онова тъй красиво и толкова естествено приятелство, което човек желае заради самото него, такова, каквото е то само по себе си: и не могат сами да послужат като пример за това каква е силата на приятелството и колко голяма е тя. Понеже всеки човек обича сам себе си не за да получи заради тази си обич някаква награда от самия себе си, а понеже всеки на себе си е скъп. И ако не се пренесе същото това отношение върху приятелството, истински приятел никога не ще се намери: понеже истинският приятел е сякаш друго „аз“. 81 При животните-птици, риби, питони и диви зверове — е очевидно, първо, че те обичат самите себе си — това чувство е вродено във всяко живо същество, второ, те

търсят и се стремят към животни от същия вид, с които да се съберат; и това правят с копнеж и чувство подобно на любовта у човека. Тогава колко по-естествено става това при човека, който и сам себе си обича, и търси друг, за да свърже духа му със своя така, че от двата да създаде един!

XXII, 82 Но повечето хора имат неправилното, за да не кажа безсрамното, желание да имат такива приятели, каквито те самите не могат да бъдат. И те изискват от приятелите си всичко, което сами не са в състояние да им дадат. А редно е най-напред самият ти да си добър човек, тогава да търсиш друг, подобен на теб. Между такива хора устойчивостта на приятелските отношения, за която говорихме вече отдавна, може да се затвърди, когато най-напред свързалите се с взаимно чувство на доброжелателство станат господари на страстите, на които други слугуват; после ще се радват на справедливост и честност, ще правят всичко един за друг и никога единият няма да иска от другия нещо непочтено или нередно; и те не само ще се почитат помежду си и ще се обичат, но и ще изпитват дълбоко уважение един към друг. Тъй като този, който лишава приятелството от уважение, го лишава от най-голямата му красота.⁸³ И така, губелно е заблудението на хора, които смятат, че в приятелството е широко отворена вратата за всякакви необуздани желания и непочтени постъпки. Природата ни го е дала не за спътник на пороците, а за помощник на добродетелите, та свързани и съчетани с добродетелите на другия приятел, те да достигнат до онези висини, до които сами не биха могли. Ако между някои хора такъв съюз съществува, съществувал е или ще съществува в бъдеще, трябва да приемем, че тяхното съвместно пътуване по друма, водещ към висшето природно благо, е най-голямото благо и щастие. ⁸⁴ Това, повтарям, е съюз, който съдържа всичко, което според хората заслужава да се желае — уважение, слава, душевно спокойствие, радост, така че и животът е щастлив, когато ги има, и без тях не може да е щастлив. Но ако искаме да постигнем всичко това, което е и най-важното, и най-доброто за човека, трябва да насочим нашето старание към добродетелта, без която не можем да получим нито приятелство, нито нещо желано. Ако не й се обърне достатъчно внимание, човек, който смята, че има приятели, разбира заблудението си едва тогава, когато някакво нещастие ги положи на изпитание. ⁸⁵ Затова (необходимо е често да се

повтаря) трябва да обичаш, след като си преценил, а не да преценяваш, след като си заобичал. Но както в много други случаи, така най-често в избора и привързаността ни към приятелите сме наказвани заради нашето нехайство. Решаваме прибързано и вършим вече свършеното — нещо, което ни забранява една стара поговорка. Понеже след като напълно сме се обвързали с тези хора, било вследствие продължително общуване, било вследствие услуги, внезапно по средата на пътя прекъсваме връзките си с тях заради някакво оскърбление. XXIII, 86

Затова заслужава дори още по-голямо порицание огромното нехайство към нещо така необходимо. Та приятелството е единственото нещо на този свят, за ползата на което всички единодушно са съгласни. Впрочем мнозина гледат с презрение на добродетелите и ги смятат за перчене и показност. Други презират богатството, доволни са от малкото и се радват на скромна храна и живот. Едни горят от желание за високи постове в обществото, други ги презират дотолкова, че по тяхно мнение не съществува нещо по-безсмислено и по-евтино. Немалко са и ония, които пет пари не дават за благата, които за други изглеждат прекрасни. А за приятелството всички до един — и тези, които са се посветили на държавните дела, и тези, които се радват на научни занимания и на преподаване, и тези, които вършат своя работа далеч от обществения живот, най-после и тези, които изцяло са се отдали на наслажденията — мислят по един и същи начин: че без приятелство няма живот, при положение че искаш да го живееш като истински свободен човек. 87

Понеже приятелството, необяснимо как, се вмъква незабелязано в живота на всеки и не допуска никаква възможност някой период от живота да мине без него. Та дори ако някой е толкова див и жесток по природа, че отбягва хората и мрази срещите с тях (разправят, че такъв бил някой си Тимон Атински^[172]), все пак и той не би се стърпял да не потърси някого, върху когото да излее отровата на своята злоба. И щяхме да оценим това най-добре, ако можеше да ни се случи някое божество да ни отдели от тукашните многолюдни тълпи и да ни постави наред някоя пустош, и там богато и пребогато да ни снабди с всичко, което изискват природните ни нужди, но да ни отнеме всяка възможност да зърнем човек. Може ли да съществува толкова коравосърдечен човек, който да понесе такъв един живот и на когото самотата няма да отнеме насладата от каквото и да било удоволствие? 88

Следователно вярно е това, което често е казвал,

ако не се лъжа, Архит Тарентски^[173] — чул съм тия негови думи от нашите стари люде, които на свой ред ги бяха чули от други стари хора; та той казвал, че ако някой можеше да се изкачи на небето и да съзре оттам цялата вселена и красотата на звездите, то тази изумителна гледка нямаше да му достави никаква наслада; а колко радост щеше да му достави тя, ако имаше на кого да разкаже за нея. Така природата не обича самотата и винаги се стреми към някаква, тъй да се каже, опора; а тя е най-приятна, когато я открием у най-близкия си приятел.

XXIV Но въпреки че същата тази природа с много и много знаци ни показва какво желае, какво търси, за какво копнее, все пак ние, не знам как, оставаме глухи и не чуваме внушенията ѝ. И тъй като отношенията между приятелите са различни и многообразни, а и възникват много причини за подозрения и обиди, то присъщо на един мъдър човек е едни от тях да избягва, други да омаловажи, трети да понася. Една или друга обида трябва да бъде пренебрегната, за да се запази в отношенията доверието и взаимната полза. Понеже често се налага приятелите да бъдат съветвани и порицавани и когато това се прави от добро желание, трябва да се приеме по приятелски. 89 Но все пак, за съжаление, са верни думите на моя приятел в комедията „Момичето от Андрос“^[174]:

*„Отстъпчивостта
приятели създава, а искреността
— омраза“.*

Неприятна е истината: омраза от нея може да се роди, която е отрова за приятелството; много по-неприятна е отстъпчивостта, която от снизхождение към грешащия приятел го оставя да падне в пропастта. Но най-голяма вина има този, който не желае да чуе истината и се оставя да го заблуди отстъпчивостта на другия. Всичко това следователно трябва да се прецени грижливо и внимателно, та, първо, съветът да не е прекалено строг, второ, упрекът да не бъде обиден. В отстъпчивостта — на драго сърце използвам думата на Теренций — нека да се чувства приветливост, но да бъде прогонена надалеч угодливостта, помощница на пороците: тя е недостойна не

само за приятели, но въобще за свободния човек. Тъй като по един начин се живее с тиранин, по друг — с приятел. 90 Но щом ушите на някого са тъй глухи за истината, така че той не желае да я чуе от приятел, няма надежда за неговото спасение. Между многото мисли на Катон е известна и следната: „За някои хора суровите неприятели са по-полезни от благите приятели; едните казват истината често, другите — никога.“ А нелогичното е, че хората, които съветваш, изпитват огорчение не от това, за което би трябвало, а от това, за което не трябва. Тъй като те не се безпокоят, че са сгрешили, а тежко понасят порицанието; а трябваше да бъде обратно — да страдат от провинението, да се радват на направената забележка.

XXV, 91 И тъй, присъщо на истинско приятелство е и да съветваш, и да приемаш съвети и в първия случай да се държиш свободно-, без грубост, във втория да проявяваш търпение без упорство; по същия начин трябва да смятаме, че за приятелските отношения не съществува гибел, по-страшна от умилкването, ласкателството, угодничеството: защото сме длъжни да посочим с безброй многото му имена този порок на повърхностните и фалшиви хора, които говорят всичко, за да направят удоволствие на другите, нищо — за да покажат истината. 92 А измамата навсякъде е порочна, понеже отнема възможността за правдива преценка и я изопачава, но най-много тя противоречи на приятелството, тъй като унищожава искреността, без която думата „приятелство“ не може да има смисъл, понеже неговата сила е, така да кажа, няколко души да се съединят сякаш в един-единствен дух. А как това ще стане възможно, когато духът дори на един-единствен човек не е винаги един и същ, а е променлив, непостоянен, многолик? 93 Та има ли нещо по-склонно да се огъва, да греши, от духа на човек, който се мени не само според чувствата и желанията на другия, но и според изражението и жестовете му?

*„Той: «Не» — аз: «Не!» Той: «Да!» — аз: «Да!» и заповед
си дадох: «Нивга на противно мнение!»“ —*

както говори все същият този Теренций, но под маската на Гнатон^[175]; и е пълно лекомислие човек да се свърже с такъв род приятели. 94 Но много са хората като Гнатон, макар и по произход, богатство и положение да го надминават; и когато към празнотумието им се прибави известен обществен авторитет, тяхната вечна угодливост става бремене. 95 Но при достатъчно внимание е възможно да се разграничи, разпознае един ласкател от един истински приятел, така както е възможно да се отдели всяка лъскава измама от неподправената истина. Народното събрание, което се състои от съвсем неопитни хора, все пак успява да прецени разликата между безхарактерния, свикналия да угодничи претендент за народен защитник и последователния, твърд и авторитетен гражданин. 96 С какви ласкателства неотдавна Гай Папирий^[176] се опитваше да влезе под кожата на народното събрание, когато предлагаше закона за преизбирането на народните трибуни! Успях да отклоня предложението му. Но за мен няма да говоря; с голямо удоволствие ще разкажа за Сципион. Безсмъртни богове! Какво достолепие, какво величие имаше в речта му! Направо човек би казал, че той ръководи римския народ, а не народът него. Но вие присъствахте тогава, а и речта е известна на всички. И така, един закон в полза на народа бе отхвърлен с гласуване на народа. И за да се върна към мен, вие си спомнете колко демократичен изглеждаше законът на Гай Лициний Крас^[177] за жречеството, предложен при консулите Квинт Максим^[178], брат на Сципион, и Луций Манцин; попълнението на жреческите колегии да бъде прехвърлено в компетенциите на народното събрание. Същият Крас беше първият, който започна да води обсъжданията с народа, обърнат с лице към форума. Все пак, благодарение на моята защита, благоговението към безсмъртните богове победи продажната му реч. А това стана, когато бях претор, пет години, преди да бъда избран за консул. Така че делото бе защитено повече от самата своя същност, отколкото от авторитета на своя оратор.

XXVI, 97 И ако на едно такова публично представление, каквото е едно народно събрание, където се дава най-широко поле за измислици и неясноти, истината си пробива път въпреки всичко, но само ако бъде разкрита и осветена, то какво ли би трябвало да става в приятелството, което изцяло се мери на везните на истината? Ако в него не виждаш, както се казва, открито сърцето на приятеля и ако ти

не му разкриеш своето, не би имал нищо, на което да вярваш и в което да си сигурен — дори дали обичаш или си обичан; защото няма да знаеш доколко това чувство е искрено. Впрочем това должно угодничество, макар и да е гибелно, все пак не може да вреди на никого освен на този, който го приема и го харесва. Става така, че най-много дава ухо на угодниците този, който сам пред себе си угодничи и сам себе си най-много харесва. 98 Без съмнение добродетелта изпитва обич към себе си: та тя прекрасно сама се познава и разбира колко е достойна за обич. Но засега не говоря за истинската, а за въображаемата добродетел: защото добродетелни са съвсем не всички, които искат да създадат впечатление за добродетелност. На тях угодничеството им прави удоволствие; захванеш ли пред тях разговор, който отговаря на собственото им желание, във всички тези празни приказки те виждат доказателство за собствените си заслуги. Впрочем никакво приятелство не е единият да не желае да чуе истината, а другият да е готов да лъже. А угодливостта на паразитите в комедиите нямаше да ни изглежда остроумна, ако не съществуваха войници самохвалковци^[179].

„Голяма благодарност от Тауда ли?“

Достатъчно беше паразитът да отговори „Голяма“; а той казва: „Огромна.“ Ласкателят, който съобразява думите си с чуждото желание, винаги преувеличава всяко нещо, което другият желае да бъде значително. 99 Поради това тази приятна лъжливост може и да има успех пред тези хора, които я търсят и насърчават, но все пак по-сериозните и по-праволинейните трябва да бъдат предупреждавани да внимават да не ги плени някое умело угодничество. Понеже всеки човек, освен прекалено глупавия, може да забележи явния ласкател; но е необходима голяма предпазливост, за да не се промъкне оня — опитният и прикритият; а разпознаването му съвсем не е толкова лесно, защото често той уж се дърпа, а всъщност угодничи; преструва се, че спори, а всъщност ласкае; и най-накрая се предава и се оставя да бъде победен, та разиграният от него да остане с впечатлението, че е бил по-проницателен. А какво по-позорно от това да те разиграват! Още по-голяма предпазливост е нужна, за да не се случи това:

*„Как хитро днес ме разигра и ме мота!
Надминах глупав старец от комедия“.*^[180]

100 Да, дори в комедиите най-глупава е ролята на неподозиращите нищо доверчиви старци. Но не знам как от приятелството между съвършени хора, т.е. между мъдрите, надарени с онази мъдрост, която изглежда достижима за човека, мислите ми се отклониха към повърхностните приятелски отношения; Затова нека се върнем към нещата, за които говорихме в началото и най-накрая да ги обобщим.

XXVII Добродетелта, Гай Фаний и Квинт Муций, е това, което и създава приятелството, и го запазва. Защото на нея се основава пълното съгласие, на нея се основава устойчивостта, на нея се основава постоянството. Когато изгрее и пръсне светлината си и я съзре и познае в другия, тя се насочва към нея и на свой ред приема тази светлина, която е в другия; и оттук пламва или обич, или приятелство. Че и двете наименования произлизат от думата „обичам“^[181]. А обичането не е нищо друго, освен привързаност към този, когото обичаш не заради собствени нужди, не заради полза. А полза от приятелството избликва, дори да не си я гонил.

101 С такова чувство на добродетелство почитахме ние на млади години онези прекрасни възрастни мъже — Луций Павел, Марк Катон, Гай Гал, Публий Назика, Тиберий Гракх^[182], тъст на нашия Сципион. Това чувство се разгаря още повече между връстници, както между мен и Сципион, Луций Фурий, Публий Рупилий, Спурий Мумий. А на свой ред ние в старостта си намираме покой в обичта на младите, като например във вашата привързаност, в привързаността на Квинт Туберон. Аз истински се радвам на близкото ми приятелство със съвсем младите Публий Рутилий^[183] и Авъл Вергиний^[184]. И тъй като нашият живот и природа са така устроени, че едно поколение следва друго, то без съмнение най-голямото желание на човека трябва да бъде да достигне до финала заедно с връстниците си, заедно с тези, с които е тръгнал сякаш от старта^[185]. 102 Но нетрайно и преходно е всичко човешко и затова непрекъснато трябва да търсим хора, които да обичаме и които да ни обичат. Понеже изчезнат ли обичта и

доброжелателството, изчезва и цялата привлекателност от живота. А за мен Сципион въпреки всичко е жив и винаги ще бъде жив, макар и да ми бе отнет внезапно. Защото аз обичах добродетелите на този човек, а те не умират. И ги виждам пред очите си не само аз, който винаги съм имал възможността да се опра на тях: но и за следващите поколения те ще бъдат славни и забележителни. В бъдеще няма да има човек, поел бремето на големи дела и големи възделения, който да не приеме като задължителен образец образа и паметта на Сципион. **103** За мен лично от всички блага, с които ме надариха било съдбата, било природата, няма ни едно, което бих могъл да сравня с приятелството на Сципион. В него намерих съгласие за обществените си дела, в него намерих съвети за личните си дела, пак в него намерих отдих, изпълнен с радост. Никога не съм го засягал дори с най-малкото — щях, без съмнение, да усетя; сам аз не съм чувал от него ни една нежелана дума. Един беше домът ни, по един и същи начин живеехме, и то заедно. И не само при походи, но и при пътешествия, и на село бяхме заедно. **104** А какво да кажа за нашите стремежи и старание към непрекъснато опознаване и изучаване на новото, в които прекарвахме цялото си свободно време далеч от хорските очи? Ако живият спомен за всичко това беше изчезнал заедно със Сципион, сега по никакъв начин нямаше да мога да понеса скръбта по тъй близкия ми и обичан човек. Но той не е угаснал, а напротив, от моите мисли и спомени се подхранва и нараства; но дори и да бях напълно лишен от него, все пак самата ми възраст е голяма утеха за мен. Защото на мъка като сегашната не съм в състояние да издържа дълго; а всички краткотрайни болки ние сме длъжни да понесем, дори и да са големи.

Ето това имах да ви кажа за приятелството. А вас съветвам на добродетелта, без която приятелството е невъзможно, да отредите най-високо място, че нея единствено да цените повече от приятелството.

[111] Квинт Муций Сцевола — за да се различава от понтифекса, има прякор Авгур, тъй като е принадлежал към колегията на авгурите; консул през 117 г. пр.н.е., учител на Цицерон и Атик. Изключителните му заложби, познанията му по гражданско право, неговата вежливост и отзивчивост го правели обичан и уважаван от всички. ↑

[112] Квинт Муций Сцевола — понтифексът — квестор през 111, народен трибун през 106, претор през 99, проконсул през 94 г. пр.н.е.,

през 82 г. пр.н.е. бил обявен за политически враг от Сула и убит; автор на много трудове по гражданско право; при него са се учили римските младежи, Цицерон също е посещавал дома му след смъртта на авгура Сцевола. ↑

[113] Публий Сулпиций — народен трибун през 88 г. пр.н.е., убит от Сула. ↑

[114] Квинт Помпей Руф — консул през 88 г. заедно с Луций Корнелий Сула. ↑

[115] Гай Фаний — прозаик, консул през 122 г. пр.н.е., участник в Третата пуническа война, зет на Лелий. ↑

[116] Сципион — Публий Корнелий Сципион Емилиан Африкански Млади. ↑

[117] Луций Ацилий — тълкувател на най-старите писани закони (Дванадесетте таблици), съвременник на Марк Катон Стари. ↑

[118] Седем мъдреци — Биас, Клеобул, Хилон, Питак, Талес, Периандър и Солон; живели са през VI — V в. пр.н.е. ↑

[119] Според някои — Сократ. ↑

[120] Деций Юний Брут — консул през 138 г. пр.н.е. През II пр.н.е. век всеки месец на 5-о или 7-о число (така наречените Нони) авгурите са се събирали. ↑

[121] „Помня Павел, бях видял Гал...“ — вж. За старостта, бел. 97. ↑

[122] За първи път Сципион е избран за консул в 147 г., когато е бил на 38 години, а според закон от 180 г. никой не би могъл да стане курулен едил, преди да навърши 37 години, претор преди 40, консул преди 43. ↑

[123] Картаген — през 146 г., Нуманция — през 133 г.; оттук получава и имената си Африкански и Нумантински. ↑

[124] Сципион се отказва от наследствени пари в полза на майка си, които след нейната смърт предава на своите сестри. ↑

[125] Сципион е намерен мъртъв в собственото си легло, като има подозрения за насилствена смърт, вината за която пада върху привържениците на Тиберий Гракх. ↑

[126] В този ден Сципион се изказва в сената против Гай Папирий Карбон, поддържащ закона за земята на Тиберий Гракх; на другия ден е намерен убит. ↑

[127] „... от съюзниците и от латините...“ — градските общини в Италия сключвали с Рим договор за осигуряване на спомагателни войски, като едни от тях били суверенни, други признавали властта на римския народ, но запазвали самостоятелността си. В общините в областта Лациум латините имали по-големи привилегии — техните жители при преселване в Рим ползували всички граждански права. По-късно само някои от тях запазват това право. За съюзниците и латините Сципион се явява защитник от поземлената реформа на Тиберий Гракх. ↑

[128] „... всичко се унищожават от смъртта...“ — става дума за епикурейството, чието разпространение в Рим започва през 155 г. пр.н.е. с идването на философите Диоген, Карнеад и Критолай. ↑

[129] „... отредили на мъртвите толкова свещени права...“ — става дума за култа към душите на умрелите — маните. ↑

[130] „... хората, които са живели на нашата земя...“ — питагорейците, които се установяват в Южна Италия. ↑

[131] „... авторитетът на човека...“ — намек за Сократ. ↑

[132] „... в продължение на три дни разискваше за държавата...“ — става въпрос за диалога За държавата. Участници в него са Сципион и споменатите Сцевола, Фил и Манилий. Фил — консул през 136 г., високообразован човек, астроном, приятел на Лелий и Сципион; Манилий — консул през 149 г., литератор, юрист. В последната книга на този диалог се разказва съня на Сципион, сънуван от него две години преди разрушаването на Картаген. ↑

[133] „Ако ли пък по-правилно е мнението...“ — т.е. на епикурейците. ↑

[134] „... три или четири двойки приятели...“ — митичните герои Тезей и Пиритой, Ахил и Патрокл, Орест и Пилад, а от историята Дамон и Финтий. ↑

[135] „... онези философи, които разглеждат тези въпроси по-тънко...“ — намек за стоиците. ↑

[136] Вж. За старостта, бел. 31. ↑

[137] „Който пък виждат най-голямото добро в добродетелта...“ — т.е. стоиците. ↑

[138] Вж. „За старостта“. ↑

[139] „... нито с водата, нито с огъня...“ — изразът е свързан с формулата „отказване на огън и вода“, използван при изгонване от

отечеството и при лишаване от граждански права. ↑

[140] „... един... агригентинец ...“ — става дума за Емпедокъл, според учението на когото светът е построен от четири основни елемента — вода, въздух, земя, огън. ↑

[141] Марк Пакувий (218 — 130 г. пр.н.е.) — роден в Брундизий, внук на Ений, приятел на Лелий, който го завежда в Рим; там Пакувий прекарва по-голяма част от живота си. Споменават се около дванадесет негови трагедии, в които подражава на Софокъл и Еврипид; до нас са достигнали само фрагменти; тук се говори за трагедията „Ифигения в Таврида“, подражание на Еврипид. ↑

[142] Луций Фурий Фил — поддържал възгледите на Карнеад, основателя на Новата Академия (вж. т. 24). ↑

[143] „Привързаността, от която идва и названието на приятелството...“ — на латински език думите „привързаност“ и „приятелство“ имат общ корен. ↑

[144] Гай Фабриций и Маний Курий — вж. За старостта, бел. 31.

↑

[145] Тарквиний Горди — последният цар на Рим, известен със своята жестокост. ↑

[146] Спурий Касий Вецелин — консул през 502, 493 и 486 г. пр.н.е.; предлага закон за разпределяне част от земите на богатите между плебса; заподозрян в стремеж към единовластие и наказан. ↑

[147] Сурий Мелий — вж. За старостта, бел. 89. ↑

[148] Войната с Пир продължава от 282 до 272 г. пр.н.е., а тази с Ханибал (Втората пуническа) от 219 до 201 г. пр.н.е. ↑

[149] „Хората, които като животни свеждат всичко до удоволствието...“ — лични отрицателното отношение на Цицерон към епикурейците. ↑

[150] Гней Марций Кориолан — отличава се в борбата против Тарквиниите, но по-късно си навлича омразата на народа, в желанието си за негова сметка да обогати патрициите по време на обсадата и глада в Рим; оттегля се при враговете и заедно с тях вдига оръжие срещу родината. ↑

[151] Квинт Елий Туберон — внук на Луций Емилий Павел Македонски, претор през 123. г. пр.н.е., противник на Гракхите. ↑

[152] Тит Помпоний Ленат и Публий Рупилий — консули през 132 г. пр.н.е., противници на Тиберий Гракх. ↑

[153] Гай Блосий от Кума — философ-стоик; заради високата си култура е приет в дома на Сцевола; става последовател на Тиберий Гракх; осъден след смъртта му, той избягва при цар Аристоник, претендент за престола в Пергам и водещ война с Рим; след поражението на Аристоник през 130 г. пр.н.е., Блосий се самоубива. ↑

[154] Квинт Емилий Пап и Гай Фабриций Лусцин — консули през 282 и 278 г., цензори през 275 г. пр.н.е. ↑

[155] Маний Курий и Тиберий Корунканий — вж. „За старостта“, бел. 87 и 31. ↑

[156] Гай Папирий Карбон — народен трибун, привърженик на Тиберий Гракх. ↑

[157] Гай Порций Катон — внук на цензора Катон, консул в 114 г. ↑

[158] Гай Семпроний Гракх — по-малък брат на Тиберий; предлага редица закони, които целят подобряване положението на плебса и съюзниците; намаляват авторитета на сената и поради това всява страх у патрициите. ↑

[159] „... злото, което сториха на Публий Сципион...“ — намек за убийството на младия Африкански или става въпрос за Публий Корнелий Сципион Назика — консул през 138 г. пр.н.е., стоял начело на борбата против Тиберий Гракх и изпратен след неговата смърт в Пергам, където и умира. ↑

[160] Габиний въвежда през 139 г. пр.н.е. закон за тайно гласуване при избора на магистрати, а Касий през 137 г. пр.н.е.: при углавни дела в съда. ↑

[161] „О, каква прекрасна премъдрост“ — ирония към епикурейците. ↑

[162] „... не бива да слушаме тези...“ — т.е. стоиците. ↑

[163] „... разплулите се от удоволствия хора...“ — т.е. епикурейците и хедонистите. ↑

[164] „... тъй като сляпа е не само самата съдба...“ — поговорка. ↑

[165] Ений — трагедията „Хекуба“, фр. 296 (210). ↑

[166] Спурий Мумий — въведен от Цицерон като участник в диалога За държавата; не взема участие в политическия живот, отдава се на литературата и преди всичко на поезията. ↑

[167] Квинт Фабий Максим Емилиан — по-големият син на Луций Емилиј Павел Македонски. ↑

[168] Педагог — роб, който е имал задачата да води до училището децата на господарите и да ги връща обратно у дома. ↑

[169] Неоптолем — син на Ахил; Ликомед — негов възпитател, цар на остров Скирос, при когото се скрил Ахил. ↑

[170] Квинт Помпей Непот — консул през 141 г. пр.н.е., цензор (първият цензор-плебей) през 131 г. пр.н.е.; обеща на Сципион да подпомогне заедно с него кандидатурата на Лелий за консул през 141 г. пр.н.е., но вместо това работил за собствената си кандидатура. ↑

[171] Квинт Цецилий Метел Македонски — консул през 143 г. пр.н.е.; след смъртта на Тиберий Гракх между него и Сципион възникват разногласия; Лелий го нарича „наш колега“, тъй като е бил авгур. ↑

[172] Тимон Атински — живял през V в. пр.н.е., известен като мизантроп. ↑

[173] Архит Тарентски — вж. За старостта, бел. 62. ↑

[174] Теренций — „Момичето от Андрос“ (68). ↑

[175] Гнатон — персонаж от комедията на Теренций „Евнух“. ↑

[176] Гай Папирий Карбон — вж. т. 50. През 131 г. пр.н.е. Карбон предлага закон за преизбиране на народните трибуни още на следващата година вместо след 10 години; Сципион и Лелий се изказват против предложението му. ↑

[177] Гай Лициний Крас — трибун през 145 г. пр.н.е.; предлага закон, според който членовете на жреческите колегии не трябвало да бъдат избирани чрез кооптация от самите колеги, а чрез гласуване на народа; той първи се обръща с лице към форума, докато по-рано ораторите са се обръщали, говорейки, към Хостилиевата курия, където обикновено са стояли сенаторите. ↑

[178] Квинт Фабий Максим Емилиан и Луций Хостилий Манцин — консули през 145 г. пр.н.е. ↑

[179] „... ако не съществуваха войници самохвалковци.“ — Лелий има предвид често появяващите се персонажи в античните комедии — Пиргополиник от Войникът самохвалко на Плавт, Тразон от Евнух на Теренций, откъдето е взет и този стих. ↑

[180] Цецилий Стаций — комедията Наследницата, фр. 69 (243 и сл.). ↑

[181] Думите „обич“, „приятелство“ и „обичам“ на латински език имат общ корен. ↑

[182] Тиберий Семпроний Гракх — баща на Гай и Тиберий Гракх, роден около 220 г. пр.н.е.; трибун през 187 г. пр.н.е., претор през 180 г., консул през 177 г. и 163 г. пр.н.е., цензор през 169 г. пр.н.е.; съпруг на Корнелия, дъщерята на Сципион Африкански Стари. ↑

[183] Публий Рутилий Руф — ученик на стоика Панеций; участва в обсадата на Нуманция като военен трибун, консул през 105 г. пр.н.е. ↑

[184] Авъл Вергиний — заедно с Публий Рутилий Руф са се учили от понтифекса Сцевола. ↑

[185] „... с които е тръгнал сякаш от старта.“ — съществува такава поговорка. ↑

Издание:

Автор: Цицерон

Заглавие: Етически трактати

Преводач: Юдит Филипова

Година на превод: 1984

Език, от който е преведено: латински

Издание: първо

Издател: ДИ „Народна култура“

Град на издателя: София

Година на издаване: 1984

Националност: римска

Печатница: ДП „Георги Димитров“ — София

Излязла от печат: ноември 1984 г.

Отговорен редактор: Иван Генов

Редактор: Анна Николова

Художествен редактор: Ясен Васев

Технически редактор: Красимир Градев

Художник: Иван Тодоров

Коректор: Петя Калевска

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/14445>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА



<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.